Республиканын ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№ 87 (15772) ◆ 1996 чылдың июнь 27, четверг ◆ Ат салган шагы 20.00. ⇶ Садар өртээ 500 рубль.

РЕСПУБЛИКА: хүн бүрүнүң амыдыралы

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, ЭСКЕРИГЛЕР

БЕРГЕЛЕРГЕ ДҮЖҮП БЕРБЕЙН...

Тыванын колхоз, совхозтарын эде организастап эгелээн үеде Сүт-Хөл совхоз каш чыл бурунгаар 5 совхоз, 1 колхоз кылдыр ангыланган. Моон мурнунда чылларда хөгжүлде албаан турган бичии сууржугаш Кара-Чыраа амгы Сүт-Хөл совхозтун төвү апарган. Үе-шаг чеже-даа берге болза, төрээн черинин экономиказын улам ынай хөгжүдер дээш, ажылчыннар база суму девискээринде организастап тургускан арат (тараачын) ажыл-агыйлар болгаш биче бүдүрүлгелер-биле бир демниг ажылдап турарлар.

Ажыл-агыйнын алдар-атты, хоочун малчыннары назылап кыраашы, хүндүлүг дыштанылгаже үнзе-даа, оларнын ажы-төлү өзүп, ада-өгбелериннин кылып чораан ажылдарын салгал дамчып хүлээп алгаш, эки ажылдап чоруурунга кым өөрүвес боор. Чижээ, Сергей Донгак, Мерген Монгуш, Арбай-оол Ондар, Мерген Делгер-оол олар боттарынга быжыглаан 100 төрүүр хойга онаштыр 100 баш хураганны камгалап ап, доруктурганнар.

Ниитизи-биле, шээр мал коданнары кышты хүр ашкан. Мурнунда чылларда бодаарга, ниитиниң малынын бажы **хораваан. Ажыл-агыйда хой** кыргылдазы доостур четкен. Малчыннар чайлагларынче **көжүп үнер дээш, хой** чуулдазын четтиклеп манап турар. Аныяктарнын сүт-бараан фермазы Хөндергейде чайлаанче көже берген. Саанчылар Светлана Монгуш, Клара Монгуш, Урана Монгуш, кадарчылар Сергей Куулар, Чечен-оол Монгуш олар ажыл-ижинге кызымак чорууп көргүзүп, эшөөрүнге улегер-чижек болбушаан, совхоз бүдүрүлгезинин кол даяныр күжү болганнар. Өске адырларга бодаарга, саанчылар сагган судун хуанын-не салып-сайгарып, акшакөпеекти доктаамал ажылдап ап, кожуун төвүнүн чонунун сүт продуктуларынга негелде, хереглелин хандырып турар.

Амгы үеде коллективтин **кол сорулгазы —малдың про**дуктулуг чоруун бедидери болгаш ажыл-агыйнын амгы баазазын рынок негелдезинге дүүштүр тургузары болур. Республиканын уксаажыдылга каттыжышкыны биске аныяк хунажыктар садып алырынга дузалаптар болза, кыска хуусаа иштинде сүт бүдүрин 2 катап көвүдедип болурунун аргазы совхозта бар. Фермаңың баазазынга сүт болбаазырадыр цехти ажыдыптар бис. Ынчан сүттен бүдүрген продуктуларнын ассортиментизи элбек апаар.

«Сүт-Хөл» совхоз шээр болгаш бода малдан ангыда, сарлык база чылгы малды өстүрүп, одар-белчиирниң шаа-биле тудуп, эвээш-биче-даа болза, оон продукцияны ап тур бис. Аныяк чылгычылар Матвей Ооржак, Кан-оол Ондар, Мерген Монгуш чайнын изин, кыштын соогу дивейн, укса-алыг ажылчын болгаш маннаар аттарны өстүрер дээш мурнунда улуг сорулгаларны салып алган, быжыг тура-соруктуун көргүзүп чоруурлар. Чылгывыс бо хүннерде Сүт-Хөл кыдыында, Үстүү-Ишкинде чайлагда чеде берген.

Сарлык кончуг өзүүчел мал. Ындыг-даа болза, оон эзли рынокта чорбайн турар. Ооң келир үезин бодап, эт продукциязын салып-сайгарарынын оруктары ажыттына бээринге бүзүреливис улуг. Сарлык кадарчылары Доруг-оол Сат, Болат-оол Ондар боттарынга быжыглаан төрүүр баш бүрүзүнден-не бир бызааны онча-менди камгалап алырының бүгү барымдаалары бар.

Ажыл-агый бо чылын часкы хову ажылдарын, шөлдерни суггарар сутну бадырары орайтаанындан, чаштырылганы май 20-де эгелээн-даа болза, тараа культураларын өйлык база чылгы малды өстүрүп, одар-белчиирниң шаа-биле тудуп, эвээш-биче-даа болза, оон продукцияны ап тур бис. Аныяк чылгычылар Матвей Ооржак, Кан-оол Ондар, Мерген Монгуш чайнын изин, кыштын соогу дивейн, укса-алыг ажылчын болгаш маннаар аттарны өстүрер дээш мурнунда улуг сорулгаларны салып алган, быжыг тура-соруктуун көргүзүп чоруурлар. Чылгывыс бо хүннерде Сүт-Хөл кыдыында, Үстүү-Ишкинде чайлагда чеде берген.

Сарлык кончуг өзүүчел мал. Ындыг-даа болза, оон эзли рынокта чорбайн турар. Ооң келир үезин бодап, эт продукциязын салып-сайгарарынын оруктары ажыттына бээринге бүзүреливис улуг. Сарлык кадарчылары Доруг-оол Сат, Болат-оол Ондар боттарынга быжыглаан төрүүр баш бүрүзүнден-не бир бызааны онча-менди камгалап алырының бүгү барымдаалары бар.

Ажыл-агый бо чылын часкы хову ажылдарын, шөлдерни суггарар сутну бадырары орайтаанындан, чаштырылганы май 20-де эгелээн-даа болза, тараа культураларын өйлаанда тарып четтигипкен. Ам суггаттыг чөлдерге тарыг мал чеминге хереглээр тараа-ны каш-ла гектар шөлге чажарывыс арткан. Оны бо хүннерде доозуптар бис. Хову ажылында механизаторлар Данзын-оол Куулар, Сергей Күжүгет, Сергей Ондар, Владимир Монгуш, аныяк трактористер Семен Монгуш, Мартоол Куулар, Хилиг-оол Ондар, тараа чажар агрегаттарда ажылдап турар механизаторлардан Александр Монгуш, Сергей Ондар, Мерген Сат, Начын Күжүгет, суггатчылар Солун-оол Сарыглар, Самбуу Монгуш, Хурен-оол Монгуш, Көшкен-оол Ховалыг, Аракчаа Донгак, Данаа Ондар олар тараа өстүрүнүн өзулуг мастерлери болганнар. Оларның тарып өстүрген дүжүдүнүң хемчээлин он-он мүн тонналар-биле санаар апаар. Тараажының мергежили каяадаа хүндүткелдиг болгай. Оны кижи бүрүзү чедир үнелеп көөр ужурлуг деп амы-хууда бодалдыг мен.

Бистин мурнувуста сорулгаларывыс аажок улуг. Бир талазында кара деривис төп, хой күштү үндүрүп, аар өртектиг кывар-чаар материалдары чарыгдап тургаш, улуг үнелиг тараа үрезинин чажын алган болганывыста, ону малмаганга саза бастырбайн камгалап ап, баштайгы өзүмүн, суггалын үезинде чорудуп, чаагай дүжүттү өстүрүп алыры. Өске талазында, совхоз бүдүрүлгезинин кол адырлары-биле чергелештир, моон соңгаар болбаазырадылганын биче цехтерин ажыглалга киирер болза, ажыл-агыйның экономиказын хөгжүдерингe улуг индигни бээр дээрзинге бүзүрелим улуг.

Иван МОНГУШ
«Сүт-Хөл» совхозтун директору.

Совхоз директорунга сос

Тыва Республиканың Чазааында

КАДРЛАР АЙТЫРЫЫНГА ХАМААРЫШТЫР

Тыва Республиканың Чазааның 1995 чылда кылып чоруткан ажылдарының отчедун дыңнап чүтаалажып турда, күүсекчи болгаш төлөлекчи органнарны тударынга хөй чарыгдалдарны үндүрүп турар дээрзин Дээди Хуралдың бешки сессиязында депутаттар шынгыы шугумчүлээннер. Ам депутаттар июль айның 1-ден эгелеп Дээди Хуралдың аппарадын тударынга чарыгдалдарны эвээжедип, кызырарынга боттарының үлүүн киирерлер. Тыва Республиканың Президентизинин июнь 20-де үндүрген Чарлыы Дээди Хуралга ынчаар сүмелеп турар. Ынчангаш боттарының принципин Дээди Хуралдың депутаттары ажылхерек кырынга ынчаар боттандырып болдулар. Ол ышкаш, Тыва Республиканың Чазааның июнь 24-де эрткен хуралының протоколунда бижиттингенин өзугаар алырга, парламентинин удуртукчуларында болгаш Дээди Хуралдың комитеттер даргаларында ангы депутаттарының чамдык кезиин шалын чокка хөй-ниитиниң эгелээшкинниге ажылдаарынче кыйгырары чугула деп бижээн.

Тыва Республиканың Президентизинин июнь 20-де үндүргени 488 дугаарлыг Чарлыында айытканы болза, яамыларның хөй кезиинге: Экономика, Калык камгалал, Социал камгалал, Өреднилге, Культура, кино болгаш туризм, Үлетпүр, транспорт, энергетика, харылаа, Даштыкы экономиктиг болгаш делегей харылзааларының яамыларынга, Аныяктар херектерININ талазы-биле яамыга, Көдээ ажыл-агый, Тудуг, архитектура болгаш чүрттага-коммунал ажыл-агый болгаш республиканың колдуунда-ла бүгү яамыларынга кызырылдалар болур. РФ-тин Президентизинин чанында Тыва Республиканың доктаамал төлөө черинин ажылдакчыларынга безин кызырылдалар болур. Ол ышкаш ЮНЕСКО-херектерININ талазы-биле комитетке база кызырылда болурун айыткан.

Күруне курлавырларының, садыгның болгаш амыдырал хандырылгазының херектериниң талазы-биле комитетти дүжүрген. Ооң эрге-хүлээлгелерин Соңгу чүктүң болгаш күруне курлавырларының херектериниң талазы-биле чаа тургустунган девискээр киллизи күүседир апаар. Үлетпүр, энергетика, транспорт болгаш харылаага сайыды Н. Б. Дьяков, тудуг, архитектура болгаш чүрттага-коммунал ажыл-агый сайыды В. А. Монгуш оларның ээлеп турганы Чазак Баштынының оралакчыларының эрге-дужаалдарын дүжүрген. Президентинин аппарадының ажылдакчыларының саны чүгле 18 кижи болур.

Кожууннарның, Кызыл болгаш Ак-Довурак хоорайларның чагырга даргаларынга 1996 чылдың июль 1-ден эгелеп аппарат ажылдакчыларынга чарыгдалдарны 15 хүү кызырарын сүмелээн. Ниитизи-биле эгелел дүжүттериден 60 чыгыы кижи күүсекчи болгаш хоойлукүдүлга органнарындан кызырылдыр.

Тыва Республиканың Президентизинин чанында кадр политиказының талазы-биле Чөвүлел кадрларны өскертириниң талазы-биле хөй ажылдарны чоруткан. ТР-ниң Чазак Баштынының бирги оралакчызы В. О. Оюнпу РФ-тин Пенсия фондузунуң Тывада салбырының удуртукчузунче шилчидер, РФ-тин Президентизинин чанында Тыва Республиканың доктаамал төлөө черинин удуртукчузу В. Х. Суге-Маадырны ажылындан хостаан, ол эрге-дужаалды Ч.-Д. Б. Ондар тур күүседип турар. Өске ажылче шилчээни-биле холбаштыр бодунун дилээнин езугаар долгандыр хүрээлелди болгаш бойдус курлавырларын камгалаарының сайыды хүлээлгезинден Д. Х. Ооржакты хостаан. Пенсияже үнгени-биле холбаштыр ТР-ниң Президентизинин Шынаа сумузунда толээлекчизи С. Ш. Хомушкуну ажылындан хостаан.

Тыва Республиканың Чазааында кадрларны эде тургузар талазы-биле ажылдар уламчылап турар. Ол ажыл чүгле яамыларда эвес, а кожуун чагыргаларының даргаларының деннелинде база чоруп турар.

Күруне секретары — ТР-ниң Президентизинин болгаш Чазааның Администрациязының удуртукчузу В. С. Очур-оол бо хүннерде ТР-ниң Дээди Хуралынче чагаа чорудуп, Н. Б. Дьяковту үлетпүр, энергетика болгаш харылзаа сайыдынга арттырар шиитпирни хүлээп алганын, ол эрге-дужаалга ооң ажылдап шыдаар-шыдаваанын дугайында айтырыгны бо чылдың октябрь айда шиитпирлээр дээнин дыңнаткан. Документиде оон ынай айтып турары болза, ТР-ниң Дээди Хуралының В. А. Монгушка хамаарышкан түңнелинге ТР-ниң Чазаа каттыжып турар. Б. С. Шыырапка хамаарыштыр Дээди Хуралдың депутаттарының берген түңнелиниң чамдыызынга Чазак каттыжып турарын айтып, сайыттар Д.-С. Б. Яндактын болгаш В. Б. Хөвеңмейнин, медицина камгалалының фондузунуң удуртукчузу Т. И. Первухинаның ажылга харыысалгазын бедиринин талазы-биле ооң хемчеглерин алырын ТР-ниң Президентизин дааскан.

Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем сайыды С. Х. Монгушка хамаарыштыр Дээди Хуралдың берген түңнелинге Чазак буруну-биле каттыжып турар. Сайыттың эрге-дужаалынга ону моон соңгаар ажылдап болур бе дээрзин чугаалажып көөрүн Президентиге Чөвүлел сүмелээн. Ынчалзажок Чазак Баштынының көдээ ажыл-агыйны харыылап турган бирги оралакчызы өске ажылче шилчээни-биле холбаштыр С. Х. Монгушту сайыттың эрге-дужаалынга 1996 чылдың октябрь 1-де чедир арттырарын шиитпирлээн. 9 ай дургузунда сайыттың ажылының түңнелинде ол айтырыгга катап эглип келир.

Рита САМБУ.

Президент соңгулдаларынга

уткуштур

СОҢГУКЧУ БҮРҮЗҮ КИРЖИР

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының эвлчеглиг хуралы дүүн болуп эрткен. Оон ажылынга кожууннарда, хоорайларда девискээр соңгулда комиссияларының даргалары киришкен.

Россия Федерациязының Президентизинин соңгулдаларының ийиги эвлчээн июль 3-те (средада) эрттирерин шиитпирлээн. Ол хүнну дыштаныр хүн кылдыр чарлаан болгай. Харыысалгалыг соңгулда хүнүнге чедир хуусаа эвээш аткан. Ынчангаш ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязының хуралында Россия Федерациязының Президентизинин соңгулдаларының ийиги эвлчээнин бадылаашкынынга белеткелдерин, ону эрттиреринге хамаарышкан чугула айтырыгларны чугаалашкан.

1996 чылдың июль 3-те Россия Федерациязының Президентизинин соңгулдаларының талазы-биле ийиги эвлчээнин бадылаашкынын хуусаа бетинде эрттирер дугайында дыңнадыгны Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының даргазы Н. А. Ондар кылган.

1996 чылдың июль 3-те Россия Федерациязының Президентизинин соңгулдаларының ийиги эвлчээнин бадылаашкынынга белеткелдиң болгаш ону эрттиреринiң талазы-биле хемчеглериниң планының дугайында Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының харыысалгалыг секретары К. Д. Будук-оол хуралга таныштырган.

Россия Федерациязының Президентизинин соңгулдаларының талазы-биле ийиги эвлчээнин бадылаашкынынга белеткелдерге болгаш эрттиреринге хамаарышкан чамдык айтырыларга тайылбырны хуралга берген.

1996 ЧЫЛДЫҢ ИЮЛЬ 3-ТЕ Россия Федерациязының Президентизинин соңгулдаларының талазы-биле ийиги эвлчээнин бадылаашкынынга Тыва Республиканың соңгукчу бүрүзү киржирин чедип алыры, кол сорулга болуп турарын хуралга демдеглээн. Ындыг болганда, кожууннарның, хоорайларның девискээр соңгулда комиссиялары, чер-черлерде соңгулда участоктары соңгукчулар-биле ажылды күштелдиреринде, бүгү соңгукчуларны бадылаашкынга хаара тудар тодаргай хемчеглерни алырын чугула деп санаан. Ынчангаш хуралга соңгулдага чедир белеткелди доозарын, бадылаашкынны организастыг эрттиреринде дугуржуп, чугаалажып алган.

Бистиң корр.

Аныяктар хүннери

АЖЫЛ-ХЕРЭЭ БҮДҮНГҮР БОЛЗУН

Чаңчыл езугаар июньнуң сөөлгү дыштаныр хүннерин Аныяктар хүннери кылдыр байырлап эрттирер бис. Моон мурнунда чылларда бо байырлалды республикага калбаа-биле байырлап, эң-не дээре дээн аныяктарны шаңнап-мактап, елеттарны оларга тураскаадып кылып турганывыс амдаа уттундурбаан. Амгы үеде бо байырлал кандыг уткашынарлыг апарган дээрзин сонуургап, аныяктар сайыдының оралакчызынын хүлээлгезин күүседип турар Татьяна Чамзырыновна ДАМБА-биле экономика талазы-биле кол ДАРЖАА-биле чугаалажып, кыска интервью алган мен.

— **Алина Викторовна, Аныяктар хүнүн бистиң республикада июнь 25-тен эгелеп байырлап эгелей берген дээр, шын бе?**

— Чогум байырлалга тураскааткан спортчу маргылдаалар июнь 29-та, «Хүреш» стадионунга, өртенгиниң 9 шактан эгелеп волейбол маргылдаазы-биле эгелээр. Бир командага-ла 4 эр, 2 хереженгей ойнакчы кирип ойнаар. Ооң соонда 5 этапка эстафета болур. Бистиң тыва чоннуң чаңчылын езугаар кандыг-даа оюн-тоглаа хүреш чокка өскүс-биле дөмей болур болгай, ынчангаш хүндүскүнүң бир шактан эгелеп 30 харга чедир назылыг аныяктарның аразында хүреш маргылдаазын өрттирер бис.

А Аныяктар хүнүн июнь 25-тен эгелеп демдеглеп эрттире берген дээрзи база чоп. Чүге диве Красноярскиде институттар доозуп турар студентилериң болгаш аспирантылардың чагыын езугаар бистиң яамы пассажирлер бүдүрүлгезинден 7 мың. рубль-биле автобус сатказ, доозукчу өг-бүлелериниң чүүгүн экээри-биле чорутган. Аныяк өг-бүлелер Аныяктар хүнүн маңаа, Тывазынга ада-иезиниң, эш-өөрүнүң аразында эрттирер дээрге, биске база солун-дур. Ол-даа болза, боттарывыстың үе-чергевиске бичии-даа болза, дузаа кадыг турарывыска өөрүп турар бис. А июнь 28-те республиканың аныяк эртемденнери Бай-Тайга кожуунунуң аныяктарыбиле барып ужуражыр. Оларның оруунуң чарыгдалын база бистиң яамы төлеп берип турар.

— **Татьяна Чамзырыновна. Үстүнде Кызыл хоорайга болуп эртер болуушкуннарга хамаарыштыр таныштырдыңар, а кожууннарга бо байырлал кандыг байдалдыг болурул?**

— Кожуунунуң келир үеи дээш, аныяктарның салым-чолу дээш сагыш аарын чоруур кожуун чагырыкчылары боттары акшаландырып турган, аныяктар программаларын тургузуп, тускай төп-ту тургузуп алган, багай эвес эгелээшкиннерни кылып турар. Ылаңгыя Бай-Тайга, Улуг-Хем, Эрзин, Таңды, Тоджу, Кызыл кожууннарда база Шынаа сумузунда (Кунгуртуг) аныяктар ортузунда ажыл багай эвес чоруп турар. Аныяктар хүнүн эрттирери-биле үстүнде адааным кожууннарга 1 млн., а арткан кожууннарга 300 мун рубльди үндүрүп берген бис. Ол акша чүге-даа четпес дээрзин билип турар бис, ынчалза-даа «далайга дамды дуза»-даа болур ыйнаан. Ынчангаш бо байырлалда аныяктар ортузунга оюн-тоглаа, каткыхог хөй болур дээрзинге бүзүреп турар бис.

Аныяктар хүнүн таварыштыр республиканың бүгү аныяктарынга байыр чедирип, аас-кежиктиг, кадыкшылды, ажыл-үүлези бүдүнгүр-ле болзун деп өөрээп тур бис.

Светлана МОНГУШ чугаалашкан.

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАГААЗЫ

Тыва Республиканың хүндүлүг чурттакчылары!

Россияның Президентизинин соңгулдаларының **бирги туру июнь 16-да эрти. Силерниң** бадылаашкыннарыңарның хөй кезии реформаларны болгаш демократтыг чаартылгаларны деткип турар кандидаттар дээш бердинген. Силер боттарыңарның хомудалдарынарны, хөөн калыышкыннарынарны, ындыг-мындыг чүү-хөө дээн чижектиг бодалдарынарны аткаар иткеш, бадылаашкыннарынарны чаа Россия дээш берген силер.

Силернин деткимченер, силернин шилилгеңер дээш өөрүп четтирдим.

Мурнувуста — ийиги тур, ынчангаш анаа бистин сорулгавысты — чечектелип турар хостуг Россия, российжилерниң чаагай чоруу дээш чүткүлүвүстү, ол сорулгавысты бадыткаар, чедиишкинивисти быжыглаар ужурлуг бис.

Соңгулдалар хүнүнде бис боттарывыстың эпсеткил каттыштырыышкынывыстың күжүн база чылыын, бистиң бүзүреливисти болгаш идегеливисти көрдүвүс.

Ол бүзүрелди соңгулдаларның эчис түңнелин тодарадыр ийиги турда чидирбези онза чугула.

Силерни соңгулда участоктарынга кээринче кыйгырып тур мен.

Силерниң кижи бүрүзүнүң бадылаашкыны менээ шиитпирлиг ужур-дузалыг!

Тыва Республиканың Чазааында девискээрикге этилдиг спиртти болгаш алкогель продукциязын киир сөөртүрүн база мөөңнеп садарын чурумчудар талазы-биле немелде хемчеглер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Россиянын вино-водка кылыгларының талазы-биле үлетпүрүнүң ажылында бадыышкын Россия Федерациязының болгаш оон бүгү субъектилериниң бюджединин орулга кезээн тургузарынга лендии багай салдарны чедирип турар Тыва Республикада ындыг байдал база тургустунган.

Чиик эртек-биле салар дээш республикадан ташкаар черлерден сөөртүп келген, ажыын чедир гутпаан алкогель продукциязы рынокта доктаамал ыгылып кээп турар. Болканын өртээ хлеб-биле дөмей чиигээн чорук— арагалаашкынны өскүдүп, республиканын чонунун ортузунга хораннаныр чорукту көвүдедип, корум-чурумну хажыларынга салдарны чедирип турар. Арага аймаан хыналла чокка сөөртүп киирип турар чорук үндүрүглер төлээриниң ойталаарынга чедирип, акша чыылдазынга хора чедирип турар.

1995 чылда чүгле доора үндүрүг чыылдазынган 10 млрд. хире рубльди чедир албаан, а 1996 чылдың бирги кварталында ындыг киирилде арткен чылдың ол-ла үеинге деннээрге, 4 ажыг кезап кызырылган. Мындыг чүүлдер бюджетти тургузарынга илдеп кызыгаарлаашкынны чедирип, бюджет таланын ажылдакчыларынга шалың төлээринге багай салдарны чедирип турар.

«Этилдиг спиртти болгаш арага продукцияларын бүдүрерин болгаш садып-саарарын күрүнеден таарыштырар дугайында» Россия Федерациязының 1995 чылдын ноябрь 22-де № 171 федералдыг Хоойлузун база этилдиг спиртти бүдүрериңге болгаш садып-саарарынга күруне контролюн тургузуп, квота (хемчээл) тургузуп, чөпшээрел бээр арганы ажыглаар талазы-биле РФ-тин Чазааның доктаалдарын күүселири-биле, арага продукцияларынга, сайыраңгай рынокту тургузар, бюджеттин орулга кезээн эки тургузар, аъш-чемге хамаарышпас чиг эттен спирт белеткээрин (техниктиг спирт) киириштир этилдиг спиртти республика девискээринче киир сөөртүрүн чурумчудар дээш доктаадырым болза:

1. Тыва Республикаже арага продукцияларын киир сөөртүп база сайгарын турарын хынаар талазы-биле республика комиссиязын тургузар

Оралакчы президент А. А. Мельников, Күруне секретары — Тыва Республиканың болгаш Чазаанын Администрациязының удуртукчузу В. С. Очур-оол, экономика сайыды А. Д. Бегзи болгаш юстиция сайыды С. С. Күжүгет-биле кады 1996 чылдың июль 1-ге чедир комиссия дугайында саавырны ажылдап кылыр, ооң составын тодарадыр болгаш Тыва Республиканың Чазаанга бадыладыры-биле киирер.

2. Чиг эттин бүгү хевирлеринден кылган этилдиг спиртти киир сөөртүрүнге база арага продукцияларын республика девискээринге мөөннеп садарынын дугайында саавырны бадылаар (№ 2 капсырылга).

3. Иштики херектер яамызы (Монгуш), Юстиция яамызы (Күжүгет) арага аймаан шагдаанын «Шивилиг» деп хыналда-эрттирилге пунктузун дамчыштыр эрттиреринин ажыл-чурумун болгаш дүрүмүн ажылдап кылыр. «Алаш» деп хыналда-эрттирилге пунктузун дамчыштыр этилдиг спиртти база арага продукцияларын киир сөөртүрүн хоруур.

4. Тыва Республиканын Чазак Баштынынын бирги оралакчызы В. Б. Салчак бир ай хуусаа иштинде арага продукциязынга күруне монополиязын хандырар талазы-биле Россия Федерациязының федералдыг албаннын девискээр аайы-биле салбырын тургузар дугайында саналды киирер.

5. Кожууннар болгаш республика чагырганың хоорайлар чагыргаларының даргаларынга часкы хову болгаш күсүү ажаап алыышкын ажылдарынын, мал чеми база кышка белеткел, өске-даа массалыг хемчеглер үезинде арага продукциязын үүрмектеп садарынга кызыгаарлаашкын тургузар эргени бээр.

6. Техниктиг спиртти республикаже төпчүткен арга-биле киир сөөртүрүн болгаш хавырткан этилдиг спирттин база арага продукциязының шынарын хынаан соонда садып-сайгарарын, а ол ышкаш, аъш-чем чиг эъдинден, вино материалдарындан база өске-даа спиртти чартык фабрикаттардан бүдүрген этилдиг спиртти болбаазырадып бүдүрери-биле төпчүткен арга-биле республикаже киир сөөртүрүн Кызылдың пиво заводунга дагзыр.

7. Арага аймаан киир сөөртүрүнге чөпшээрел бээриниң, хемчээлиниң (квота) дараазында чурумун доктаадыр:

— Тыва Республиканын Экономика яамызы арага продукцияларын киир сөөртүрүнүн хемчээлин чыл санында тодарадыр, Тыва Республиканың Чазаанга бадыладыры-биле киирер;

— аукционга киржирин күүзүн юридиктиг албан черлери кожууннарның болгаш Кызыл, Ак-Довурак хоорайларның чагырга коллегияларының шиитпирин езугаар, арага продукциязын киир сөөртүр болгаш садыглаар эргеге чөпшээрел бээр талазыбиле комиссияга чагыны киирер;

— республика комиссиязы аукционга киржирлерни киирер дугайында шиитпирни хүлээп алыр болгаш бадылаан № 2 капсырылгага дүүштүр чорудар.

Тыва Республиканың Хереглекчилер эвилелинин водказындан ангыда, арага продукциязын киир сөөртүрүнүн хемчээлин аукционга киржилге чокка боттандырып, лот (деңзи) бүрүзү дээш адаккы шалын-биле чөпшээрел өртээн төлээр.

8. Аукционга бир лот дээш киир сөөртүр белен арага продукциязының адаккы төлевирин бир айда алыр шалының ең адаккы 100 хемчээлинге, а Россия Федерациязының болгаш ХКД чурттарының бүдүрген водказынга айда алыр шалының ең адаккы 10.000 хемчээлинге доктаадыр.

9. Тыва Республиканың Чазааның 1995 чылдың март 17-де, № 98 доктаалы-биле бадылаан Тыва Республикада «Арага суксуннарны база пивону үүрмектеп садарынга чөпшээрел бээр чурум» күштүг боор турарын кожууннар болгаш республика чагырганың даргаларынга дыңнадыр.

10. Экономика яамызы (Бегзи), Юстиция яамызы (Күжүгет) «Тыва Республикага арага суксуннарны болгаш пивону үүрмектеп садар чурумнуң болгаш арага суксуннарны болгаш пивону үүрмектеп садарынга чөпшээрел бээр чурумну бадылаар дугайында» Тыва Республиканың Чазааның 1995 чылдың март 17-де № 98 доктаалынга өскерилгелерни болгаш немелделерни 10 хонук хуусаа иштинде киирер.

11. «Республикаже виноводка кылыгларын киир сөөртүрүн болгаш спирт суксуннарны садыглаарын чурумчудар талаазы-биле хемчеглер дугайында» Тыва Республиканың Президентизинин 1992 чылдың ноябрь 5-те хүлээп алган № 45 Чарлыын болгаш «Вино-водка кылыгларын киир сөөртүрүнге чөпшээрел бээр база оларны садыглаар чурумнуң дугайында тур дурумну бадылаар дугайында» Тыва Республиканын Чазаанын 1992 чылдын декабрь 19-та хүлээп алганы № 223 доктаалын күш чок болган деп санаар.

Бо Чарлык ону массалыг информация чепсектеринге парлаан үеден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
1996 чылдың июнь 20.
№ 489.
Кызыл хоорай.

СЕЛЕКТОР ХУРАЛЫ

Бүгү-эвилелдиң селектор хуралы дүүн болуп эрткен. Ону ам болур Президент соңгуллаларының ийиги ээлчээниң бадылаашкынының белеткелинге тураскаатган. РФ-тин Төп соңгулда комиссиязының даргазы Н. Т. Рябов хуралды удуртуп эрттирген.

Чер-чер чагыргаларында

ХҮН БҮРҮНҮҢ ЧЫМЫЖЫ

Чаа-Хөл кожуунуң төвү Чаа-Хөл суму чагыргазынып даргазы Зоя Анатольевна Монгуш ол ажылда ажылдаа-ла элээн дуржулгалыг кижилериң арызында кирген.

Ол Советтер турда-ла, суму Совединиң күүскомунуң даргазынга ажылдап эгелээн. Эртенгиниң чеди шакта-ла көөрге-ле, суурну бир кылдыр машиналыг, чадаг эргип, чурттакчы чонуң тараа, картошка, ногаа тарылгазынга белеткелин өреге бүрүзүнге кирип тургаш хынап, сүмележип, дугуржуп чоруп турар.

Бир эртен суурнуң чонунуң кадат үндүрер ишек хүлээдир кажаазының чанынга чеде бердим. Эртенги одарже малын үдеп келген чонну чыып алган, ажык чугаа кылган тур. Чүл дээрге, сөөлгү ийи чылда Чаа-Хөл суурнуң чурттакчыларының бода малы ийи чартык катап өскен. Ол дыка эки. Бир эвес мооң мурнунда бүдүп суурга чүгле чаңгыс кодан турган болза, ам үш аңгы апарган. Одар-белчиирни, кадатты таарыштыр организастаары чагырга черииң кичээнгейинде турар. Эн хөй үш чүс хире инектиг кодан суур бажында, ында бир хүн-не 4 кижи кадарар кылдыр чурумчуткан. Чогум эрткен чылдан бо үеге дээр мал кададындан читкен азы оорлаткан таварылгалар чок. Ол дээрге кижилериң харыысалгазының бедиин көргүзүп турар. Ол хөй инекти кадатта углап-башкарары-биле Сумин Лапчаевич Тюлюш кончуг эки организастап турар, ол дээш ореге бүрүзүаңаа айда 2 муң рубльди төлеп турар. Ийиги кадат черинде ындыг ажылды Кызыл-оол Иванович Тюлюш удуртып турар. Ол суурнуң иштин талазы-дыр.

Суурнуң адаа талазында чурттакчылар малын сула салып турар. Орта чагырга даргазы таарзынмайн турар чорду. Чоорту хемчээн алыр хевирлиг. Суурда шээр мал эвээш. Колдуунда торелдериинде аппарып турар. Шээр малды кайы хамаанчок өлүрүп тотчеглээриинге удур хемчеглер дугайында ТР-ниң Президентизиниң айтышкынын күүседир дээш, суму чагыргазы тодаргай чизе-даңзыны кылып, чоп-биле чугааны чорудуп турар.

Кыжын суурнуң төп чыдыдыга чери багай эвес ажылдаан. Мооң мурнунда чылдарга бодаарга, школа, эмнелге, уруглар албан черлери чылыг кыштаан. Суурнуң суг хандырылгазын чорудуп турар «Суг-канал» черииниң ажылы макталдыг. Хоорзалар дамчыштыр суг-биле хандыртынар суурга чаңгыс-даа үрелиишкин болбаан. Кожуун төвүнде өнчүнүң янзы-бүрү хевириинде 10 ажыг садыглар ажылдап турар. Өртектер Кызыл, Шагаан-Арыг хоорайлардан улуг-даа болза, бараанның ассортиментизи багай эвес. Хлеб хандырылгазы шынар талазы-биле-даа, четчириниң талазы-биле-даа эки.

Чаа-Хөл суур ногаа өстүрериинге кончуг таарымчалыг, чылыг чер. Ынчангаш чон кол кичээнгейни олче угландырып турар.

Зоя Анатольевна Шушенкоебиле дугурушканы эзугаар, дагааларны ооп эккелгеш, чонга садарын планнап турар. Суур чону далган, тараа соктап чип турары-биле мында ийи шеверлер дээрбе, согааш, баланы кылып, чонга садыш турархар. Чиңгирти Ооржак дээрбе кылыр, Хүлер-оол Дошкут согааш, бала чазаар.

Президентиниң 1996 чылдың январь 3-те үндүргени № 398 чарлыынга үндезилээш, арагалаашкынга болгаш алкоголизмге удур деннеиларны күштелдирер дээш, хемчеглерни боттандырарыбиле Культура бажынынга тускай кежээни эрттирген. Суурда арага садарын өөпшээреп каан 16 лицензиялыг улус бар. Моон соңгаар кожуун чагырга чери-биле сүмележип тургаш, лицензияларны ап каапкаш, ийи хире күрүне садынга садарын чепшээрээрин планнап турар.

Чагырга черииниң ажылынын бергезин, эге, төнчү чок ышкаш кынын келирип, билир ле кижилер билир.

Маадыр-оол САЯЯ.

Хамаатыларның өргүүделдерин сайгарып көөрүнүң чурумунуң дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Дээди Хурал 1996 чылдың март 13-те хүлээп алган

Аңгы-аңгы органнарга хамаатыларның өргүүделдери —Тыва Республиканың, Россия Федерациязының конституцияларында болгаш делегей эргезиниң нормаларында быжыглаттынган кижиниң эргелерин боттандырарының аргазы болур.

1 чүүл. Хоойлуну ажыглаарының кавызы

Бо Хоойлу күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп-башкарылгазының органнарынга, тус чер бот-башкарылгазының органнарынга, күрүне болгаш муниципалитет албан черлеринге база организацияларынга (моон ынай «Органнар» деп адаар) хамаатыларның өргүүделдерин сайгарып көөрүнүң чурумун таарыштырар.

2 чүүл. Хамаатыларның өргүүделдериниң хевирлери

1. Хамаатыларның өргүүделдери дээрге, бижимел-биле киирген азы аас-биле чугаалаан хамаатыларның саналдары, билдириишкиннери болгаш хомудалдары болур.

2. Санал дээрге, хоойлуждулганы сайзыраңгайдар, күрүненің, хөй-ниитиниң болгаш өске-даа организацияларның, бүдүрүлгелериниң база албан черлериниң ажыл-чорудулгазын экижидер талазы-биле өргүүдел.

3. Билдириишкин — хамаатының эргелерин хажыткан дугайында дыңнадыг, хамаатыларның, күрүне, хөй-ниити база өске-даа организацияларның эргелерин болгаш хоойлу езугаар эргежыктарын боттандырар сорулга-биле өргүүдел.

4. Хомудал — хүлээп алган шиитпирни чайладыр дилеглиг өргүүдел, а ол ышкаш билдириишкин азы санал талазы-биле хүлээп алдынган тодаргай шиитпирни күүседириниң ойталаанынга азы өскээр чайлаанынга хамаарыштыр өргүүдел.

5. Өргүүделдер тус-тус хамаатылардан болгаш коллективтиг-даа боп болур.

3 чүүл. Өргүүдел киирер эрге

1. Хамаатылар (моон ыңай «билдирикчилер» дээр) Органнарга саналдарны, билдириишкиннерни болгаш хомудалдарны (моон ыңай — «Өргүүделдерни») киирип болур, а ол ышкаш өске кижилериң болгаш организацияларның эрге-ажыы дээш эрге-хоойлу камгалалының ажыл-чодурулгазын боттандырып болур.

2. Даштыкы хамаатылар болгаш хамааты эрге-байдалы чок кижилер Тыва Республикага боттарының эргелерин база хоойлу езугаар эрге-ажыктарын Органнарга өргүүдел кылып тура, бо Хоойлу езугаар доктааткан чурум-биле камгалаар.

4 чүүл. Өргүүделди өске органнарның сайгарып көөр чуруму

Байысаалга база истелге органнарының, милицияның, прокуратураның, а ол ышкаш судтуң өргүүделдерни болгаш ук органнарның база оларның эрге-дужаалдыг кижилериң өргүүделдерни сайгарып көөр талазы-биле хөделиишкиннеринге хомудалдарны сайгарып көөрүнүң чурумун, харыысалга онаарының чурумун ол органнарның ажыл-чорудулгазының дугайында хоойлужудулгабиле, Россия Федерациязының кеземче чорудулгазының база хамааты херектер чорудулгазының хоойлужудулгазы-биле таарыштырар.

5 чүүл. Өргүүделдиң дылы

Тыва Республиканың девискээринге өргүүделдерни тыва азы орус дылга киирип болур. Тыва азы орус дылдарны билбес билдирикчилер боттарының төрээн дылында өргүүдел киирер эргелиг.

6 чүүл. Өргүүделдерге хамаарыштыр негелделер

1. Өргүүделдерге ат салдынган тургаш ужурлуг, оларга авторларның-даа, а ол ышкаш айтырыгны хамаарыштырган кижилернин-даа фамилиялары, аттары, адазының ады, оларның адрестери азы турар чери, саналдарның ужур-утказы, хомудап турар шиитпирлери болгаш сайгарылгага эргежок чугула өске-даа медээлер тодаргай болгаш долу айыттынган турар. Тургустуңган айтыырларга хамааржыр документилерни азы оларның хоолгаларын өргүүделге кожуп каап болур.

2. Билдирикчи бодунуң эргелерин база эрге-ажыктарын камгалаары-биле нотариустуң шынаыткан бүзүредилгеи-биле өске кижини төлөөлеттирип каап болур.

3. Назы четпээннерниң азы башкарылып шыдавас кижилериң эрге-ажыктарына хамаарыштыр билдириишкинни азы хомудалды, оларның хоойлу езугаар төлөөлекчилери, а ол ышкаш хайгаарал болгаш харагалаал органнары киирип болур эргелиг.

4. Аноним (авторларның боттарының адын салбаан) өргүүделдерни сайгарбас.

7 чүүл. Өргүүделдерни сайгарып көрүп турар үеде билдирикчилерниң эргелери

Билдирикчиниң эргелери болза:

— Органга азы шиитпир хүлээп ап болур эргелиг албан-дужаалдыг кижиге өргүүдел киирер;

— хынап турар кижиге боду хууда тайылбырларны бээр азы төлөөлеткен кижизинге ону бээрин дагзыр;

— немелде материалдарны киирер азы оларны негеп эккээриниң дугайында дилег киирер;

— болчукчуның азы эрге-хоойлу камгалалының ажылчорудулгазын боттандырып турар бүрүткеткен организацияның төлөөлекчизиниң ачы-дузазын хереглээр;

— үндезилелдиг бижимел харыыны алыр;

— бо Хоойлунуң 10 чүүлүбиле доктааткан чурумну сагывышаан, хыналданың материалдары-биле таныжар;

— шиитпирни хоойлу езугаар доктааткан чурум езугаар үстүнде турар органга азы эрге-дужаалдыг кижиге хомудаар, а ол ышкаш судка киирер;

— ооң эргелерин хажытканы, хоойлуга дүүшпес шиитпирлерни хүлээп алганы дээш чедирген каражазын эгидерин, буруулуг кижилерге харыысалга онаарын хоойлужудулгада көрдүнгенин езугаар негээр.

8 чүүл. Органнарның болгаш эрге-дужаалдыг кижилериң өргүүделдерни сайгарып көөр талазы-биле хүлээлгелери

1. Органнарның удуртукчулары болгаш өске-даа эрге-дужаалдыг кижилер боттарының эрге-хүлээлгелериниң хемчээли-биле дараазында хүлээлгелерлиг:

— өргүүделдериң бүрүткелин чорудар;

— өргүүделдерни боттуг, бүгү талалыг база чогуур үеэинде хынап көөр;

— хоойлуларга азы тодараттынган фактыларга дүүшпес шиитпирлерни өрлуур азы өскертир;

— хажыттынган эргелерни болгаш эрге-хоойлулуг чоруктуң катап тургустунулгазын хандырар;

— хүлээп алдынган шиитпир дугайында өргүүделдиң авторунга бижимел-биле дыңнадыр, ол кадында хүлээп алдынган шиитпирни хомудаарының эргезин болгаш чурумун тайылбырлаар, эргежок чугула таварылгаларда хомудаарының чурумун тайылбырлаар.

2. Хомудалды үндезилелдиг деп хүлээп көрген таварылгада (шиитпирни өске шиитпирниң хүлээп алдынганы-биле азы немелде хыналданы чорудары-биле өскерткен, солаан), үндезилел чок шиитпирниң хүлээп алган Орган азы эрге-дужаалдыг кижи хоойлу езугаар доктааткан чурум-биле хажыттынган эргени катап эгидериниң хемчеглерин алыр, буруулугларның харыысалгазының дугайында айтыырны шиитпирлээр.

3. Органнарга сайгарып көрген өргүүделге харыыны ооң удуртукчузу, оралакчызы азы шиитпир хүлээп алыр эргелиг өске-бир эрге-дужаалдыг кижи бээр.

4. Эрге-дужаалдыг кижи ол талазы-биле шиитпирни өске, ооң иштинде үстүнде турар орган азы удуртукчу хүлээп алыр ужурлуг өргүүделди алгаш, бир эвес билдирикчи бо Хоойлунуң 6 чүүлүнде негелделерин сагаан болза, ол өргүүделди чогуур черинче чорудар азы өргүүделди сайгарып көрбээниниң чыллагаанын тайылбырлавышаан, 10 хонук хуусаада дедир эгидер хүлээлгелиг.

5. Бир эвес шиитпирни немелде хыналдаларны кылыры-биле (чаа сайгарылганы кылыры-биле) солаан болза, ол шиитпирни хүлээп алган кижи азы ооң айтыышкыны-биле адаанда турар орган, дагын өргүүделдиң кирген-кирбээнинден хамаарылга чокка, хүлээп алдынган шиитпирниң ужур-утказының база үндезилелдериниң дугайында билдирикчиге 10 хонук хуусаада дыңнадыр хүлээлгелиг.

9 чүүл. Хамаатыларны хууда хүлээп алыры

1. Күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп-башкарылгазының, тус чер боттбашкарылгазының, күрүне болгаш муниципалитет албан черлериниң база организацияларының удуртукчулары азы өске-даа эрге-дужаалдыг кижилери хамаатыларның хууда хүлээп алыышкынын эрттирер хүлээлгелиг. Хүлээп алыышкынны кээп турарларга эптиг үеде доктаадып каан хүнпериинде болгаш шактарында доктаамал эрттирер. Ооң чурумун удуртукчулар тодарадыр.

2. Аас-биле киирген өргүүделдер болгаш оларны сайгарып көрбээниниң түннелдери бүрүткеттинген турар ужурлуг.

Аас-биле киирген өргүүделге билдирикчиниң дилээ-биле хүлээп алыышкына азы 10-гу чүүл-биле доктааткан хуусааларда бижимел-биле тайылбырны бээр.

10 чүүл. Өргүүделди сайгарып көөрүнүң хуусаалары

1. Немелде хыналданы негевес өргүүделдерге харыыны 10 хонук хуусаа иштинде бээр.

2. Өргүүделдер талазыбиле шиитпирлерни болгаш билдирикчилерге харыыларны, бир эвес хоойлужудулгада өске хуусаалар айытынмаан болза, бир ай хуусаа иштинде хүлээп алыр база бээр. Бир эвес хамаатыга өргүүделди хандырып бээринден ойталаан азы ону бергенинден бир ай хуусаада харыыны албаан болза, ол хоойлужудулгага дүүштүр судка хомудал киирер эргелиг.

3. Онзагай таварылгаларда, билдириишкинни азы хомудалды сайгарып көөрүн үш айдан эртпес хуусааже соңгаарладып болур, ол дугайында удуртукчу өргүүделдиң авторунга дыңнадыр.

Өргүүделдиң хуусаазын узадырының азы соңгаарладырының чыллагааннарының дугайында дыңнадыгны билдирикчиге 10 хонук хуусаа иштинде чорудуп бээр.

4. Тургустунган айтыырларны шиитпирлээр эрге-хүлээлгелиг органга азы албан-дужаалдыг кижиге саналдарны, билдириишкиннерни болгаш хомудалдарны 10 хонук хуусаада чорудуп бээр.

11 чүүл. Өргүүделдер дугайында хоойлужудулганы хажытканы дээш харыысалга

1. Өргүүделдер дугайында хоойлужудулганы хажытканы, хамаатыларны доктааткан чурум езугаар өргүүдел бергени азы ында кирген шүүмүүлел дээш истеп-сүрген таварылгада, хоойлужудулга езугаар көрдүнген кеземче, административтиг азы сагылга-чурум харыысалгазын онаар.

2. Өргүүделди сайгарып көөрүнден эрге-хоойлулуг үндезин чокка ойталаанда азы чайлаанда, шиитпирлээ-нин хуусааларын чылдагаан чокка хажытканда, тодаргай үндезилел чок, нормативтиг актыларга дүүшпес шиитпирлерни хүлээп алганда, хамаатыларның хууда амыдыралының дугайында медээлерни дыңнадып чарлаанда, эрге-дужаалдыг кижилерге күш-ажыл төлевириниң айда эң эвээш хемчээлиниң 5-тен 10 чедир катап хемчээлинге деҥ торгаал хевирлиг административтиг харыысалганы онаар.

Административтиг харыысалганың хемчеглерин Россия Федерациязының административтиг эрге-хоойлу хажыдыышкыннарының дугайында Кодекизи-биле көрдүнген административтиг эрге-хоойлу хажыдыышкынарының дугайында чорудулганың дүрүмнерин езугаар эргелери болгаш эрге-ажыктары хажыттынган, хамаатының азы ооң төлөөлеттирген кижизиниң билдириишкини-биле суд онаар.

12 чүүл. Хомудалды сайгарып көрүп тура, Хоойлунуң негелделерин хажытканы-биле холбаштыр чедирген каражаны эгидери

Билдирикчиге ооң билдириишкинин езугаар хомудалды сайгарып көрүп турар үеэинде, Органның азы эрге-дужаалдыг кижиниң эрге-хоойлуга дүүшпес деп көрген хөделиишкиннери азы шиитпирлери-биле холбаштыр чедирген материалдыг болгаш (азы) моральдыг когаралды хамааты болгаш хамааты херектер чорудулгазының хоойлужудулгазы-биле доктааткан чурум езугаар эгидип болур. Когаралды эгидер дугайында маргылдааны суд чуруму-биле сайгарып көөр.

13 чүүл. Эрге-хоойлуга дүүшпес янзылыг өргүүдел киирегени дээш харыысалга

Билдирикчи кеземче хөрээнин чуруму-биле хемчегге онаажыр дорамчылаашкынныг азы ылап-ла хоп-мегелиг, а ол ышкаш национал азы шажын-чүдүлге талазы-биле өөзээннежилгени болгаш аңгы-башкаланыышкынны өөскүдевинче кыйгырыглыг өргүүделди киирегени дээш, Россия Федерациязының кеземче Кодекизинде көрдүнген харыысалгага онаажып болур.

Дорамчылаашкынныг, кижиниң төлептиг чоруун карарты базып турар өске-даа сөс-домактыг өргүүделдерни ында тургускан айтыырларның ужур-утказының талазы-биле сайгарбас.

14 чүүл. Ылап-ла меге медээлер кирген өргүүделдерни хынаар талазы-биле чарыгдалдарны эгидери

Ылап-ла меге медээлер кирген өргүүделдерни хынаары-биле холбаштыр Органнарның үндүрген чарыгдалдары суд шиитпири-биле билдирикчиден негеп алдынган боп болур.

15 чүүл. Өргүүделдер дугайында хоойлужудулганың сагылгазынга прокурор хайгааралы

Өргүүделдер дугайында хоойлужудулганың сагылгазынга хайгааралды Тыва Республиканың Прокуратуразы боттандырар.

16 чүүл. Күштүг болуп киирери

Тыва Республиканың бо Хоойлузу ону парлап үндүрген хүнүнден күштүг боп киирер.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

1996 чылдың апрель 1.
№ 515.
Кызыл хоорай.

Культура амыдыралы

КӘӘП-ЛЕ ТУРАР КЫЛДЫР

Көдээ Культура бажынынга ажылдаары ындыг-ла амыр эвес. Ынчалза-даа ураң чүүл удуртукчузу Шенне Санчай-биле элээн чогаадыкчы ажыл-херектерни планнап алган ажылдап эгелей бердивис. Хөгжүм херекселери-биле хандырылгавыс багай эвес: оркестр, баян, магнитофон-даа бар. Аныяктар дыштанылга кежээлериңе күзелдии-биле кээп турары биске улуг өөрүшкү-дүр. Культура киллизи ийи чыл бурунгаар чаа сандайлар-биле хандыртынган турган, шала хээрек болгаш, чамдыызы үрелип эгелээн, ам канчаар, удур септеп ап тур бис. Сцена база дериттинген.

Ажылывыстың планын ТАР-ның 75 чыл оюнга тураскаадып тургускан бис. Суурда төрел аймак улустуң ураң чүүл, аъш-чем, идик-хөп, холдан кылган кылыглар талазы-биле көрүлдезин эрттирген бис. Алышаалар, Баржайлар деп төрел аймак улустуң концерти солуп эрткен. Алышааларның концертинге үжеп ажыг талантылыглар киришкен. Баржайларның ураң талантызын чоп көргеш магадаан.

Ай санында кандыг-бир албан чери, агитквартира азы клуб ажылдакчылары янзы-бүрү темалыг кежээлерни организастап эрттирер кылдыр дугуржулганы кылган. Чижээ, суму чагыргазы «Аныяк чаш назынын камна, ада-өгбең оруун салба», «Хөглүг кижиниң паазыны узуп», «Чодураанын күдээлери» дээш, оондаа өске. Бо бүгү культурлуг ажылдарны эрттирип турар сорулгазы — арагалаар, кем-херек үүлгедир, оорлаңыр чорукту чавырылдырып шегледир, аныяк өскенни тыва чонуң чаагай чаңчылдарынга кижизидери.

Культура бажыңында тургустунган бөлүмнерни ажылдадыр темалыг дыштанылга кежээлерин организастыг байдалга эрттирер, чурттакчы чон кодээ культура одаанга күзелдии-биле кээп турар кылдыр ажылдаар бис.

Ураң СОЯН.

Чыргаланды кедээ Культура бажыңының директору.

ДУЗА КӨРГҮЗЕРИ-БИЛЕ

Сүт-Хөл кожуунуң «Ак-Даш» совхозунда төрүүр 1132 хой бар, олардан 876 чаш хураганны камгалап алгаш, 100 баш хойга онааштыр 78 хураганны ап, багай эвес көргүзүглерни ук совхозтуң малчыннары чедип алганнар.

Совхозтуң малчыннары одар-белчиирлиг Манчүректиг, Хөлчүктүгүнүң, Шеми-Аксының чайлагларында көжүп чеде берген, ниитиниң малын, чаа төрүттүнген чаш мал төлүн келир кышты хүрменди ажырары-биле семиртип, одарладып алыр сорулгалыг ажылдап турарлар. Совхозтуң удуртулгазы (директору Виктор Ооржак), тус чер чагырга даргазы Дадар-оол Сарыглар, мал ажылының специалистери, улуг мал эмчизи Олег Сарыглар, зоотехник Долгармаа Ооржак дээш, оон-даа өскелер малчыннарынче кол кичээнгейни салып, үе чеже-даа берге, аңша-төгерик чок бол, бүгү бар аргаларны ажыглап тургаш, далган-тарааны, эм-таңны эвээш-бичелеп берип турар.

Хой кыргылдазы эгелээн. Ынчангаш тус черниң чагырга-зы совхозтуң дирекциязы-биле дугурушкаш, тус черде албан-организацияларны тус-тус малчыннарга быжыглап, шеф дузаазын көргүзери-биле графикти кылган.

Светлана САРЫГЛАР.

Түрекке чоок черлер

КАРАК ПӨКПЕС ЧУРУМАЛДЫГ

БҮЗҮРЕЛИН ШЫНЗЫТКАН

Сүт-Хөл кожуунуң «Алдан-Маадырда» Самбажык аттыг Культура бажыңының коллективи солуп ужуражылгаларны, кежээлерни, мөөрейлерни эрттиргилээн. Оон аңгыла, суурга болгаш өске черлерге солуп программалыг концерттерни, шиилерни көргүскен.

Чоокта чаа Бора-Тайганың Ондар Маржымал аттыг Культура бажынынга Таңды-Тываның тургустунганындан бээр 75 чыл оюнга тураскааткан бот-тывынгыр артистерниң аразынга шин көрүлдезин болуп эрткен. Ол көрүлдеге «Алдан-Маадырның» бот-тывынгыр шин артистери А. С. Сарыгларның удуртулгазы-биле «Хайыраан ботту» көргүскеш, 1-ги черни алган. Ынчангаш барыын зона көрүлдезинге киржир эргени чаалап алган. Үк шиини көргүзери-биле дузалашкан «Самбажык» Культура бажынының режиссеру А. К. Сарыгларны, чагырга даргазының социал айтыырлар талазыбиле оралакчызы Р. С. Ооржакты, совхоз директору Ю. М. Бызытпааны, суму чагырыкчызы С. Д.-Н. Ооржакты мактап демдеглээн. Тус чернин удуртукчуларының деткимче-дузазынга хей-аът кириш, бирги черни ап, оларның бүзүрелин шынзыткапы улуг өөрүшкү.

Орланмаа ООРЖАК.

Улуг-биче шиви, дыт, пөжү кирбиктелген,
Хавактарга, эриктерге камгалаткан
Каттарын-даа, өзеннерин тудуштурган —
Дустуг-Хемим.
Менгилерден, хорумнардан сыстып баткаш,
Белдирлежип, мендилежип каттыжыпкан,
Бэргелерге моондакталбаан, шыдал күштүг
Бедик, чавыс эәтпектерлиг, ужарларлыг—
Дустуг-Хемим.
Даштар баары арыг кылаң эәремнери
Балык байлаң ораны боон чаяаттынган.
Эзимнери, аргадары аңгыг-меңниг
Эртен, кежээ кыйгы салчып, огуурлар
Дустуг-Хемим.
Бойдузувус хайыразы дустуг аржаан—
Боду бүткен эмивис ол — Бурган сартыы.
Кайы чүктен ынанганнар моорлап келгеш,
Кадыын эмнеп, айызап каар, ачызын көөр—
Дустуг-Хемим.
Артыш, шаанак, кады, тооруу делгеттинген,
Авыралдыг төрээн хемим караамга бо
Каяа-даа-ла чораанымда кестүп келир.
Кады чоруур нем болган ынак черим—
Дустуг-Хемим.
Аал малы инек, сарлык, ошку, хою,
Арбын оттуг, каътта-шатта чаттып чоруур.
Кадарчынын эрес ыры чаңгыланыр
Карак пөкпес чурумалдыг, байлак оран —
Дустуг-Хемим.
Аржаан суунга чүпуп, кирип, шоргалаңгаш,
Арын бажым оңу кирер, чиигей бээр мен.
Келген чонум сени кампап, магадазын,
Кеди бодап, кара угаан дегбес болзуп —
Дустуг-Хемим.

Бо одуругларга барымдаалыг мындыг тайылбырны немеп каайн: бурунгу ада өгбелериниң айыткан чагыгларын Шуйнуң ажыл-ишчи чону эки күүседип келген. Бүгү Тывада сураглыг Дустуг-Хемниң каас чараш, байбайлак бойдузун мурнунда-ла 30—40 чылдарда турганы турган, амгы назыны дөгүй берген эш өөрү, дөргүл-төреллдери, уруг-дарыы магадап, сактып чоруур бис.

1957 чылда Бай-Тайга районнуң күүсекчи комитединге ажылдап тургаш, бир катап Шуйда «Мурнакчы» колхозка сургакчылап баргаш, ооренген чаңчылым-биле чаавамның хайындырган чаагай амданыг, хоюг сарыг шайын ижин, Хертек Чүдекеевич-биле адаларывыс ашыкы төрел боттарывыстың амыдыралчы чугаасоодувусту кылыр күзел-биле оларның бажыңынга баарымга, акывыс тараа чаштырын турар трактористерге чорааш, орайтай бергенде кирип келди. Ол хүннерде тарылга адакталы берген, кукуруузаны Никита Хрущевтуң айтыышкыны-биле ылап-ла хана-карактап олуртур үе турган болгай.

Мен ынчан кукуруза олуртур бригадада партия райкомунуң, райкүүскомнуң харыысалгалыг төлөөзи болуп, сургакчылап турган мен. Шайлап олургаш, чораан бригадаларывыста ажылдың байдалының талазы-биле чугаа солушканывыстың соонда, Хертек Чүдекеевич малмаганны тайгаладып одарладыр үе чоокшулап келгенин, ынчангаш Шуй хемниң көвүрүглерин септеп чаартырынче, суг улгатпаанда эгелеп кирерин чугаалап, ооң-биле кады кожуун дөңпелиндe чамдык удуртукчулар Дустуг-Хемниң аржаанынга чедир машина чоруп болур орук аштаар, көвүрүглер кылыр дугайында санал сүмелерин берип турарыңга ол боду ону деткивейн турар бодалын чугаалады.

Дустуг-Хемниң каас чараш бойдузун, ажык байлаан, ылаңгыя аржаан дус бүдүмелин машина балгатбиле чаза-буза бастырбас, хирлендирбес: төтчеглекчи, алыксак-чиксекторге кааламa чорук ажытпас, а Артылык-Ажык, Кызыл-Баалыктар, Моңгүлектерже чайлаглап тайгалаарга, Дустуг-Хемниң ишти-биле бурунгуларывыстың аъттыг, шарылыг кожун чораан орук тары-биле малчыннарны ол чайлагларже көжүрерин капчаар организастаарын чугаалады. Шынап-ла, ооң ханы уткалыг бодал-саналы дыка чүүлдүг болду, деткидим. Ооң үндезин планын, барымдаалыг бодалын Тээли суурга келгеш, кожуун даргаазы Маады Матпаевичиге, партия райкомунуң бирги секретары Соян Моңгеевичиге (олар ам база бистиң аравыста чок) плеткен чугаалаарымга, чүүлдүгзүнүн хүлээп алдылар.

Ооң бээр ам 30 ажыг чылдар эрткен. Хертек Чүдекеевичниң келир үеже ынчалдыр билдилиг көрүң чорааны амыдыралда ол хевээр болуп арткан. Дустуг-Хемниң бойдузу: арга-арыы, ац-меңи, аржааны, дустуг, бир янзы амданыг сугларының достери, ооң девискээри хир-чамга борашпаан, ачы-буянын чонга көргүзүп, арыг-чаагай турар. Бир эвес машина техника чоруп турган, ковүрүг орук кылыш каан болза, таныттынмас кылдыр үрелип, оскерилген турар ийик. Эки угаан-бодалды, ачы-дузаны эки деп үнелээр херек.

Бистиң Шуйнуң шаандагы чону ада-өгбелер, аал-болук чон оттуг, суглуг тайгаларынче кожерде, авыралдыг Дустуг-Хемге ара хонгаш, мал-маганын аная кужурладып, артыш саңын салып, оранынга мөргүл кылыр турган чүве. Аржаанны дагыыр үезин алды айныңа эгезин турду. Ону эрттирип, баштап турган өгбелерни амгы ажытөлүнге, салгалларга алдаржыдып адаа каайн. Олар болза, Дирлээ-Ирей Намзырай, Дагыр-Ирей Селик-оол, Эмчи-Лама Дарыма-Аракчаа, Кылчыр-Ирей Ак-оол, Кумзат-Лама Дары-Сүрүн, Балчын-Даваа, Сүрүн-Хам алышкылар болгаш өскелер-даа. Бурган өршээ! Оларның бурунгуларын адааваалы.

Дустуг-Хемниң ак дузун, эм бүдүмел аржаанын, аргарыгларын, кат-тооруун, айбезин, ац-меңин артык сеткин, ажырымчалан төтчеглевес, чараш шинник бойдузу ол-ла хевээр чонга бараан болуп, чонну эмнеп, магададып турар болзуп деп ажытөлге чагылыыпар.

Өске талазында, Дустуг-Хемниң, ооң ындында элбек одар-белчиирлиг Артылыг-Ажык, Кызыл-Баалыктар, Моңгүлектер тайгаларын салгалынга, амгы салгал силерге арттырып берген болгай. Ону уттуптарга кедизинде барып, төөгүнүң чуду силерни чоптүг эвес деп көөр апаарын билзе чогуур.

Дустуг-Хем аксыдан эгелээш, тайгаларда чайлагларга чедир кызаа оруктарга кадыр хавактар, ийлер, кошкелерден чуглуп келген даштар, сыныш ушкан ыяштар көргенде, аъдындан ол дораан дүшкеш, оларны аштап, чайладып чораан ачы-буянныг өгбелерни, боттары «кызыл-дустай» берген-даа болза, оларның салгалынга, ажытөлүнге алдаржыдып адаа корейн: Селик-оол Хертек (ол ирейниң балдызы безин белен чоруур), ооң оглу Чымы, Орбаа Иргит, Маңчын Хертек, Ак-оол, Кадаан алышкылар, Аксак-Сегбе, Калчан-оол Хертек, ачы Бора-оол дээш, оон-даа өскелер. Чазанып, шевер, ачы Бора-оолдуң Дустуг-Хемде аржаанны чылдын алгаш, кирер кылдыр 1963 чылда чазап белеткен салын кааны оңгачазы, аржаан чоогунда тудуп каан ачы казанаа ам-даа бар, чонга ачы-дузаын көргүзүп турар деп, бир дыштанылыкчының 1993 чылда «Шын» солунга бижээнин помчаан мен.

Ада-өгбелериниң «аътты баглап өөредир, аныякты сурган белеткеп өөредир» деп улуг угаан-сарыылдыг, ачы-дузалыг езу-чаңчылдарынга кичээнгейлиг болгаш хумагалыг болуру кижиниң төлептиг мөзү-шынарының база бир барымдаазы ол-ла болгай.

Хертек ДАРЖАА.

Күш-ажылдың хоочуну.
Кызыл хоорай.

⊙ МОСКВА. Борис Ельцин Федералдыг Хуралдың адаккы палатазының хүлээп алганы база үстүкү палатаның үүлдүгзүнгени дараазында федералдыг Хоойлуларны хүлээп албаанының дугайын Күрдуманың даргазы Генналий Селезневка болгаш Федерация Чөвүлелинин даргазы Егор Строевке дыннаткан. Ол документилер болза:

«1996 чылда федералдыг бюджет дугайында» федералдыг Хоойлуга өскерилгелер киирер дугайында»,

«1996 чылда Россия Федерациязының социал хандырылга фондузунуң бюджединиң дугайында»,

«Россия Федегациязының Чазааның болгаш Польша республиканың чазааның аразында капитал салышкыннарын деткиринин база камгалаарының дугайында керээни күштүг болдуруп бадылаар дугайында»,

«Россия Федерациязының Чазааның болгаш Болгария республиканың чазааның аразында капитал салышкыннарын деткиринин болгаш камгалаарының дугайында керээни күштүг болдуруп бадылаар дугайында» федералдыг Хоойлулар болур.

Россияның Президечтизи Федералдыг Хуралдың Палаталарының даргаларынга чоруткан чагаазынга хоойлулар төлевилеллериндe юридиктиг ылап эвес түүлдерни, редакция эдилгелерни чедир кылырын сүмелээн, оларны чайладырыныңг оруктарын айыткан.

⊙ БОНН. Каттышкан Нациялар Организациязының тургузууп болгаш ажылының методтарын эде тургузары эргежок чугула апарган деп, ГФР-нин даштыкы херектер сайыды Клаус Кинкель болгаш КНО-нун чиңгине секретары Бутрос Бутрос Гали медеглээн.

ЧӨП АЖЫГЛАЗА ЭКИ

Сүме аяны-биле

Тыва улус чоокка чедирлө алгы-кешти дыка-ла чоп ажыглап чораан. Ам харын алгы-кешти улус шоолуг тоовас апарган дизе, частырыг эвес. Тонувус-даа, идиивисдаа, башта бөргүвүс-даа бар. Даарап каан белеп хеп кедер болган бис. Оон хараазындан алгы-кешти ажыглавас, октагылаптар чоруктар хөй турганы билдингир. Ам харын рыноктуң кызыышкынындан хөй, өшкү, хураган кежин эттеп алгаш, тыва тон, бөрт дээш, өске-даа хеп аймаан даарап ап турар апарганывыс өөрүнчүг.

Ынчалза-даа инек, чылгы, теве, аң кежин ам-даа октавышаан хевээр бис. Чылдагааны — ону шын эттеп, болбаазырадын алырыныңг эптиг аргазын ам-даа эки билбезивисте.

Кешти эттээрде, тыва чонувус үш арганы ажыглап чораанын эки билир бис. Бирээде, шыгыдын чыдыткаш, ооц дүгүн аштааш, эттээри. Ийиде, алгыны өл турда дилгеш, дүгүн сывыра базын каапкаш эттээри. Үште, кышкы алгыны өл турда, кончуг дески кылдыр хере чаткаш, доцургаш, хырын кааптары. Алгыны чылдын эттээрде, ону өлге оянр бир улуг божалыг савага суп каар, кажан дүгү дүжүп турар апаарга, дүгүн сүвүрүп аштап кааптар. Элээн кургай бээрге дүргеш, докпак-биле соктаар азы «далгыг» дээр ийи адыр ыяштың эдирээ бизи дег, бизеп каан ыяшка бир кижи андара-дүңдере сайгара тудуп бээрге, бир кижи чиңгежек ыяш быра-биле сый базын тургаш, эттээр.

Кажан чымчак алгы кургай бээрге, хере тырткылааш, өткеш эмин эрттир мышпаа бербезин дээш, «ыштык» дээр хере ыштаар азы ог ынаазынга элээн үр үеде ыштаптыже азын каар. Ыжы четчи бээрге, ам эдилелдер даарап кылыр. Ыштаан алгыдан баг аймаа, барба, таалың, көгээржик, идик дээш, өске-даа дерилгелерни, хепти кылыр.

Алгының дүгүн олге аштаарда ону дилгеш, кончуг чидиг бижек-биле идик хончузунга салган сывыра тыртып кааптар. Оон аргамчы болгаш баг аймаан кылыр. Дүгүн ыштаан алгыны божалааш, шала курган чорда чымчадыр эттээр, эттээшкини четчи бээрге, ыштааш, ажыглаар. Алгыны доңурган дүгүн аштаарда, алгы өл турда, кончуг дески кылдыр доңуруп алгаш, дүгүн «хыргы» дээр ытпак баштыг чидиг бистиг демир-биле дыка ханылатпайн, чүгле дүк кыртыжын алыр кылдыр дыткa кадыр азын каар. Чазын алгы кургай бээрге, бичии шыгыдыр хой өдээнге хөмгеш, шала шык алгыны эзт кыртыштыг талазын дашкаар кылдыр дүргеш, ортузундан чиңге баг-биле баглаааш, 3—4 кижи, бирээзи андара-дүңдере сайгара тудуп бээрге, ыяш кырынга салган моң ыяш докпак-биле соктаар. Аңдарбышаан соктапла турарга, алгы артында изий бээр. Иштики кыртыжы ажыгланыңг хозай бээрге, ону соя тыртып каапкаш, чаг-биле чымчак болуп дээш, чаггаш база-ла соктап эгелээр. Кажан алгы чымчай бээрге, ыштаар. Ынчалдыр эттээн алгының кылын чериндеп идиктер улдуңу кылыр, барбалар кылыр. Арай чугачуга черлериндеп идиктер хончулары, таалың дээш, өске-даа эдилелдерни кылыр.

Бо берге үеде аар өртектиг былгаар идик, хомут кулаа дилеп турбайн, алгы-кешти чөп ажыглаза эки.

Сүге-Мадыр СОТПА.
Чеди-Хөл кожуун.

КИЖИ КАДЫК-ЛА ЧОРЗА

Ак халаттыг кижилер

СОЛУН ДАМЧЫШТЫР ДИЛЕГ

Бора-Тайга — Сүт-Хөл кожуунда чурттакчы чоп талазы-биле хөй кижилиг суурларның бирээзинге санаттынып турар. Ол — чер болгаш мал ажылагыйлыг «Сүмбер-Уула» колхозтуң төвү суур. Бодунуң хире-шаа-биле аңгы-аңгы, улуг-биче албан черлерлиг. Оларның бирээзинге суурда кижи эмнелгезиниң пунктузун хамаарыштырып болур. Ында үш эмчи чурттакчы чоннуң кадыкшылынга бараан болуп чоруурлар.

Раиса Ховалыг — эмнелге пунктузунуң эргелекчизи. Ол аңаа ажылдаандан бээр, ам таптыг-ла он ийи чылдың үүрүн көрүп чоруур эмчи болду. Бодунуң удуртуп, ажылдап турар эмнелгезинге хамаарыштыр ол мынчаар чугаалады:

— Үе чеже-даа берге болза, чоннуң кадыкшылы дээш шыдаар шаавыс-биле ажылдап чор бис. Чогум эм-таңбиле хандырылгавыста ындыг-ла улуг негелде-хомудал чок ийин. Ийе, өртектер улуг-даа болза, аарыг кончуг болганда, акша-төгерикти оон-моон чегдинип-даа ал-гаш садып ап турарлар. Бөрге аарыгда чегдирип-даа турар бис, акшазы чок дээш аарыг кижини эмневес эвес, ол дээрге бистиң ыдыктыг хүлээлгевис-тир. Ырак-узак, кадыр-берттерде малчыннар-биле харылзаавыс кошкак эвес, колхоз баштаар чери хөлге-биле чадаглатпайн турар. Кожуун төвүнден эмчилер база оларга айда бир катап чедип турар, ол-даа болза бистиң ажылывыска аажок улуг деткимче, дуза боор-дур.

Кады ажылдап турар эштерим акушерка Долаана Ховалыг, сестра Анфиса Монгуш боттарының онаашкан ажыл-мергежилин хоомай эвес билирлер. Арга-дуржулгазы-даа байлак, чонунга хүндүткелдиг болгаш макталдыглар. Соөлгү үеде бистиң харылап турар девискээривисте бүүрек, чүстери аарыыр, хан базыышкыны улгадыр кижилер көскүлең апарган, колдуунда-ла малчыннар боор-дур, ындыгларны тускай даңзыга тургузуп, эмчи дузазын чедирип, хайгаарап турар бис.

Бора-Тайга мооң мурнунда ол-бо совхозтарның салбыры бооп тургаш, тудуг-суур талазы-биле кыдыгладып, кыстырып кааптар турду. Ам колхоз төвү апарган, чурталга, албан черлери дээн чижектиг элээн тудуглар немешкилээн. А бистиң эмнелгеге немелде тудуг кылыры «азып» чыдып калганы дыка-ла хомуданчыгдыр.

Эмнелге тудуунуң дугайында негелде-дилег дээн чижектиг айтырыгларны төптен хурал эрттирип келген даргаларга, хүндүлүг депутаттарга каш-даа удаадараа салгылаан. Ыттан эрттирген «чаагай» аазаашкыннар чылдан чылче улажып келген. Херек кырында кылдынганы-даа чок.

Бистиң ам ажылдап турар оран-сававыс 40—50 чылдар үезинде түттунган бажың, ам «кырып» калган тудугдур, септеп-селиир-даа арга чок аан. Улуг хат, чаъс суг кээр болза, ондактыг апарган черде ажылдап турар бис. Шлак-биле кожа тудуг кылып турган, ол ам ара соксаан. Акша-төгерикке үскеш турупкан. Солун дамчыштыр дилээрим болза, ооа ара кагдынган тудугну «тынгарып, диргизип» көрзе кандыг ирги?

Карыма ТҮЛҮШ дыннап бижээн.

Тыванын мурнуу кызыгаар чоогунда турар Эрзин кожуунудан хөй аныяктар ортумак болгаш дээди тускай өөредилге черлерин, харын аспирантураларны безин дооскаш, күрүненин улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларынга ажылдап киргени, кирип-даа турары, моон соңгаар-даа киргилээри черле таварылга эвес боор. Эрзинниң хөй сумуларының, арбаннарының аратарының, аныяктарының өске черлерде чондан, аныяк салгалдан бир ылгалдыг оизагай байдалы — үш дылды: төрээн дылын, орус болгаш моол дылдарны тергиин эки билири...

Эмчи сургуулун дооскан Эрзин чурттуг буянныг уруглар, ооолдар база эвээш эвес. Чижээ, Роза Кыргысовна Ширшина эмчини Тывада танывас кижилер ховар боор деп чугаалаар болзумза, ол черле хөөрем эвес боор. А Эрзин чурттуг Норжуңмаа Кызылдың эмчи училищезин 1958 чылда дооскаш, фельдшериң тускай эртемин чедип алган. Малчын арат кызы Норжуңмаа бодунуң билиин, бүгү күжүн чоннуң кадыкшылын камгалаарынга бүрүн тураскаадыр деп бижыы-биле шагда-ла шинтпирлеп алганы маргылдаа чок.

Эмнелге талазы-биле фельдшер деп ортумак тускай эртемниг Норжуңмаа Шиметовна 1958 чылдан 1970 чылга чедир Эрзинниң кожуун эмнелгезинге, оон даравазында чылдарда Мөнгүн-Тайганың болгаш Тес-Хемниң кожуун эмнелгелеринге ажылдаан. Боду чазык-чаагай, биче сеткилдиг, кижилерге сагыш човаңгыр фельдшер эмчи кожууннарга ажылдап турган үезинде чоннуң макталын болгаш хүндүткелин чедип алган. Гиппократтың ыдыктыг даңгыраанга кезээде шынчызын ол бодунуң чымыштыг болгаш бедик харысалгалыг ажыл-ижи, амыдыралы-биле бадыткаан.

Н. Ш. Дамба-Хуурак 1982 чылдан бээр республиканың № 2 эмнелгезинде доктаамал ажылдап, буянныг ачы-дузазын чонунга бараалгадып, ылаңгыя аңаа келген аарыг кижилериниң хүндүткелин болгаш макталын база чедип алган.

Норжуңмаа Шиметовна чүгле буянныг фельдшер эвес, харын ажы-төлүнүн төлептиг болгаш хайыралыг иезин. Партизан Түлүшович болгаш Норжуңмаа Шиметовна Дамба-Хуурактарның улуг оглу Афанасий Омскиниң милиция ажылдакчыларының дээди школазын дооскан, амгы үеде болчукчулар албаныныңг шугумунда ажылдап турар. А биче оглу Анатолий Партизанович Дамба-Хуурак — Тыва Республиканың прокурору.

Алексей ДУГЕРЖАА.
ЧУРУКТА: Н. Ш. Дамба-Хуурак.
Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.

ХИЛИНЧЕКТЕН АДЫРЛЫП АЛ

Наркотиктер, наркоманнар дугайында солун-сеткүүлдерден бир-ле дугаар дыннааш, ону чүү хире сестип, коргуп хүлээп ап турганывысты ам сактып турарывыс чадавас. Ам болза ол дугайын амыдыралдан доктаамал дыннаар, көөр, билир апарган бис, харын чүү деп чугаалаар чүвел аан, амыдралда нарын айтырыгларның бирээзи апарган дизе чоок хире. Чүге дизе наркотиктиг будумелдерге хандыкшаан, оон хамаарылгалыг апарган кижилерниң саны чыл санында немежип турар, 30—40 хуу өзүп турар. Учетта алдылган наркоманнарның саны эрткен 5 чылда 2 катап өскен. Оларның өлүп хораар чоруу хөй бооп турар таварылгада безин, ол сан-түннерни кичээнгейге ап көрүнер даан! Бодандырыл келир саннар-дыр. Ынчангаш ону бодувуска, өг-бүлевистиң кежигүннеринге хамаарыштыр хандыр боданып көрзүвүссе эки.

Россия Федерациязында 2000000 кижи наркотиктер ажыглап турар дээш учетта турар. Оларның 1257-зи Тывада. Статистика негелдезин езугаар алыр чүве болза, бир кижи наркоман деп илереттинген болза, 5 кижи илереттиңмээн бооп чоруп турар-дыр. Ам көөдедиптээлиңер. Алдынган түңге бистиң республиканың чурттакчы чонун үлептээлиңер. Ынчан келирге, улуг назылыг кижилерни, аныяктарны киириштир алыр болза, бежен кижиниң бирээзи-ле наркотик ажыглап турар-дыр. Бо сан-түңнү чурттакчы чоннуң күш-ажыл кылып шыдаар бөлүүнге хамаарыштыр база санап болгай, көргүзүглер ол чокка-ла коргунчуг болганда, ону бо удаада кылбаалынар.

Наркотик кижиниң кадыкшылынга балаттынмас иштиг арттырып каар деп чүве уттуп болбас, организм аажок үреген деп чугаалаар апаар, аажычан өскерлир, психика үрелир. Оон кайы хире аар-бергизин оон аарын чоруур кижилер боттары безин эки билир. Качыгдалдыг, аар арын-шырай бүргээн аарыг кижиниң арнынга өөрүшкүнүн изи турар бе? Ол чүү хире аар хилинчегил деп чүвени олар кончуг эки билирлер: эртенниңне соок дер дүшкен оттуп кээри, хүннүн-не наркотик дилээри, ону садып алыр акша тып алыры, наркотикти сыкыртып алыры дыка-ла аар човулан, хилинчек чүве дизе сыкыртынышкын өлүмнүг бооп болур. Кадыкшылын ынчалдыр хораннап турар деп чүвениң коргунчуун көрүнер-даа. Кадык болурун күзевес боору берге-ле-дир. Кандыг-даа акша-биле садып алдынмас эн-не үнелиг үүлү — кадыкшылын чидирип алганын чамдык кижилер соолунде билип каар, а түнелди дыка-ла орайтап үндүрген болур. Оон-биле кады дөмейле чидирер чүвем чок дээн бодал-биле тамы дүвүнче бадаа бээрлер база бар.

Ол багай чанчылдан адырлып, шинтпирлиг түңнел үндүрүп, кадык-чаагай амыдырал дээш туржурун силерге эмчилер сүмелеп, чагып тур бис.

Олег РЫБАЛКО.
Республиканың наркология диспансериниң нарколог эмчизи.

Хандыр боданза-ла эки

Даштыкыда болуушкуннар, фактылар

«Эң эки кудалар»

● НИКОСИЯ. (РосИТА—СЧТА-ның корреспондентизи Алексей ЕРОВЧЕНКОВ). Турцияда чылдың-па чанчыл болган «Эң эки кат-ие болган кунчуг» деп конкурсту организастан эрттирип турар. Турк херээжен Эсма Комегач биле Великобритания чурттуг Джеки Кук «Турцияның эң эки кудалары» деп конкурстуң типлекчилери болган. Бирээзи мусульман, өскези христиан шажының толээлери болуп, ийи ангы чурттардан келген кудашкыларны конкурска шилип алганы таварылга эвес.

Турк хамааты Эсма Комегачының оглу 18 харлыг Муса 13 харлыг англи кыс Сарага кедергей ыпакшаан. Аныяктарның дугуржулгазын болгаш оларның аданелериниң чөпшээрелин езугаар бо чылдың январьда мусульман шажын езузу-биле Турцияның Кахраманмараш хоорайга чаа өг-бүле торуттуген. Британияның болгаш Турцияның хөй-ниитизи өгленир назы четпээн школачы кыс биле аныяк официант оолдуң өг-бүле туткан эвилелин шала таарызынмас байдалга чиктигзинин хүлээп алган. Бир эвес Англияның хөй-ниитизи аңаа хөлчок удурлаганын илереткен болза, Турцияның чону сагышсеткилин, ынакшылын салым-чолун каттыштырган аныяктарны түүлдүгзүүнүн, чепшээрешкен аян-биле хүлээп алган.

Өгленген соонда бир ай болганда, Кахраманмарештың хоорай судунуң негелдезин езугаар, Сара биле Муса чарлыр ужурга таварышканнар. Британиянын-даа, Турцияның-даа хоойлуларын езугаар, назы четпээн кыс уруг өгленир эргеи чок болуп турары, ол хоругдаалдың кол чыллагааны болган.

Болган таварылгага кудашкылар Эсма биле Джекиниң хамаарылгазы оожум, кандыг-даа коргун девидээн шинчи чок, кедергей таарымчалыг болган. Мусанын адаиези Сарапы боттарының торээн уруу-биле өмей хүлээп алган. А Сараның ада-иези уруунга салым-чолун бодуу шиитпирлээр хостуг эргени беогеннер. Сараның авазы Джеки ырак-узак Альбиондан Кахраманмарашка келгеш, турк кудалары-биле найыраалдажын таныжын алган. Олар суд органнары-биле маргышпас деп шинтпирлээш, Сараны назы-хар четкижеге чедир манаар кылдыр чуртуйче чандырыпкан. А Турция чурттуг кат-иези Эсма биле англи кунчуу Джеки өшпүктер бооп артын калган.

Чоокта чаа Турцияның телевидениезинге Сара биле Мусаның ынакшылының дугайында документалдыг сериалды көргүскен. Өг-бүлелериниң ийи херээжен ээлерининң угаан-сарыылдыг, оваарымчалыг, сагыш-човаачал чоруундан алгын-кырыындаа, чөрүлдээлер-даа үнмээн. Кудашкылар кайызы-даа хеп-хенертен бирээзи кат-ие, өскези кыстың кунчуу апаарын бодаваннар-даа. Ынчангаш Эсма биле Джекини бо чылын «Турцияның эң эки кудалары» кылдыр чарлаан.

Чааннарны национал паркче көжүрген

● НАЙРОБИ. (РосИТА—СЧТА-ның корреспондентизи Григорий ПОТАПОВ). Кениянын дириг амытаннарны камгалаар албан чери чааннарны камгалалдыг черлерден национал парктарже көжүрер программаны база катап боттандырып эгелээн. Эрткен чылдың ноябрьда үш чаан олүп каар орта оларны көжүрерин соксаткан. Соөлгү үеде Цаво национал паркче беш чаанны көжүрген.

Чааннарның баш саны дүргеп озүп турары биле чергелештир, кижилер-биле ол дириг амытаннарның аразында месилдежиншкиннер болганчок-ла таваржын турар апарган. Ынчангаш чааннарны камгалалдыг черлерден өскээр көжүрер ужурга таваржын турар. Ол төлевилеллин таарыштырыкчызы Джон Ваитхактын дыннадын турары-биле алырга, 1989 чылдан эгелээш ол Кениада ажыллаан турар. Оон бээр бо хүннерге чедир черлик дириг амытаннар 354 кижиниң амы-тынынга четкен болгаш 235 кижини балыглаан. Оларның иштинден 148 кижи чааннарның халдаашкынындан өлген болуп турар.

Мына — Кениянын эң хөй санныг чааннар турар камгалалдыг чери болур. Ооц 48 кв. километр черинде 48 чаан турып турар. Ол дээрге айыткан хемчээлинден барык ийи катап хөй. Оон аңгыда чааннар бо парктың девискээрин каггаш, көдээ ажыл-агыйының чоок-кавы одарларын саза базын, мал оттаар черлерни хөозуралга чедирип турар. А Цаво парыгында чааннарның саны эвээш. Ында оларның саны ийи катап улгаттырыптар болза, долгандыр турар хүрээлелге хора чедирбес.

1995 чылдың октябрьда Мвианың камгалалдыг чериниң Цаво парыгыче чааннарны ийи удаа көжүрген. Ынчалза-даа ноябрьда 11 харлыг эр чаан болгаш ийи бичии чаан оолдары, удудар эмнжиртинкениниң олуп калган. Тус черниң парлалгазы ол дириг амытаннарны көжүрүп турган улус харылсалга чок чоруун коргүскен деп буруудаткан. Кениянын истелге органнары ол даан бодаашкын бадыткаттынмаанын парлалгага дыңнаткан.

Куйларда бижимелдер

● ПЕКИН. (РосИТА—СЧТА-ның корреспондентизи Григорий АРСЛАНОВ). Бир эвес Дуньхуанның сураг-жаан куйларының ханаларында бижимелдериниң авторларынга бүзүрээр чүве болза, бурунгу Непалга нефть бассейннери болгаш хөолбектери хөй турган деп болур.

Соңгу-Барыын Кыдатта Дуньхуанның культурлуг туралаалдарын өөренир талазы-биле институттуң специализи Сунь Сюэшэнь сарыг шажынның куйлар иштинде хүрээлерининң ханаларында бижимелдерни болгаш чуруктарны үр үенин дургузунда шинчилеп, сайгарып келген. Эртемден Непалга нефть хөолбектери элбек турган дугайын ол бижимелдер тода чугаалап турар деп түңнелге келген. Сарыг шажының бүгүдеге билдингир сарыг четтирген ламазы Сюань Цзаниың Тан династиязының үезинде (618—907 чч.) бижээн «Барыын чүү чурттарының дугайында демдеглелдери» Непалда нефть байлаының дугайын херечилеп турар. Куйларда чураан хөолбектер бурунгу үенин амыдыралын илередип коргүскен. Академик Ольденбург ханаларда бижимелдериниң хөй кезиин чыггаш, Санкт-Петербургтун эрмитажта эккеп дужаап каан. Куйлар ханаларында бижимелдер Непалшаг дүптеп бээр нефть-биле байлак чурт болуп бадыткаттынып турар деп, Кызыл эртемденнер санап турар.

СЕРГЕК ТУРДА...

Чырык делегейге төрүттүнген кижи аарыг-аржыкка таварышпас, бүгү назының кадык хевээр чурттап эрттирер мен дээр бодал дээрге, шуут-ла шын эвес. Мен 56 харга чедир аарывайн, кадык чурттап, ажылдап келдим.

1995 чыл — мээн амыдыралчурталгамда эң-не аар-берге чыл болганын эскердим. Маная үндезилээш, номчукчуларга солун болур боор деп бодааш, бо материалды бижидим.

Кижи чемненир, шимченир, кылаштаар арга чок кылдыр аарааш, эмнелгеге чыда эмнедирге, кижиниң сагыш-сеткили черле оожургавас, дунехүндүс-даа орта удувас, дөргүл-төрелдерин эргий бодаар чүве чораан. Хүн бүрүде экибак болалдар кижини хилинчектей бээр, дүрген-не сегий берзимзе, уруг-дарыым, акыдуималарым, угбаларым аразында хостуг, шөлээн чөрзүмза деп бодал башка бо-ла кире дужер боор чорду.

Төрелдерге ужурашкан аарыг кижиниң сеткил-сагыжы чоорту оожурган, өөрүшкү-маннайы хайныгын, артында кылаштаарга чиигей берген ышкаш сагындырар.

Мен бодаарымга, эмнелгеде эмнедип чыдар аарыг кижээ ыяап-ла аъш-чем аппарып бээри албан эвес деп бодаар мен. Чүге дээрге аарыг кижи бүрүзү эмнедип чыткаш эмчилериниң, медсестраларның долу хайгааралында турар-ла болгай.

Эмнелге бүрүзүнде аъш-чем багай эвес, поварлар чамдык аарыг кижилериниң дилээ-биле немелде аъш-чемни берип турар.

Бистиң амыдырал-чурталгавыста чүгле кончуг багай чүве чүл дээрге, аарыг кижибиле хүн бүрүде быжыг харылзаа тутпайн баарывысты четпезивис деп санаар мен. Аарыг кижиниң сагыш-сеткили сергек турда, артында-ла дүрген сегиир болдур ийин.

Кызыл-оол ТАБУРАК.
Кызыл хоорай.

Эмчиниң хайгааралдары

КАЯА-ДАА ХЕМЧЭЭЛИН БИЛЗЕ ЧОГУУР

Рыноктуң кадыг берге үезинде кижилерниң чединмес чоруу улам-на ханылап бар чыдар. Ай айлары-биле шалын үнмезинден аъш-чемге, идикхепке чоннуң хөй кезии, ылаңгыя хөй ажы-төлдүг өг-бүлелер шуут-ла бергедээшкинге таваржын турар. Амыдыралдың деннели кудулаан тудумна, арагалаашкын бистин кожуунда дыка нептереп турар.

Оон уламындан кижилериниң өзүлдезинин болгаш өлүп хораарының демографтыг көргүзүглери 6—7 чыл бурунгаар турган деннелинден ам багай талазынче чайлып турар апаргаан. Чижээлээрге, 1987—90 чылларның деннели-биле алырга, республика, оон иштинде бистин Улуг-Хем кожуун эки өзүлделиг болгаш, улуг-биче кижилериниң хораары Россия Федерациязының деннелинге турган. Ынчан бир чылда-ла 800 бичии чаштар төрүттүнүп турду. 1993—95 чылдарда ол сан дараалаштыр 402, 405, 403 болган.

Сөөлгү чылдарда кижилериниң хораары көвүдээн. 1993 чылга чедир ол көргүзүг 100 мун чурттакчыга онааштыр 9,1 хуу болган, а 1994—95 чылдарда оон-даа өскен. Ортумаа-биле бистин кожуунга чылда-ла 170 хире кижи өлүп турган болза, 1994 чылда — 277, эрткен чылын — 246 кижи чок болган. Оон иштинде 277 кижиден 147-зи, а 246 кижиден 147-зи арагалаашкынның уржуундан, ок-бижектен, хораннанган азы оонбиле холбашкан айыл-халаптан өлүм-чидимге таваржыткан. Эрткен чылын арагалаашкын хөлүн эрттир ишкеш, 9 кижи чок болган, а кылымал арагалар ишкеш, 10 кижи хорааларын өлген. Бо сан-түңнер арагалаашкын-биле холбашкан эң-не дүвүренчиг байдал-дыр. Эмчи экспертизазының анализи ону бадыткаан.

Арагалаашкынның уржуундан бичии уругларның өлүп хораары эвээжевейн турар. Билбестедир арагалаааш, удуп калган нелер чаш уругларын эмзирип чыткаш, бузурнуктурган таварылга чыл санында болур. Эрткен чылын 2 бичии чаш эзирик кижилериниң холундан өлген. Бир бичии чаш төлду ийиги каттың сонгазындан үндүр октаан болгай. Угаанын ышкындыр арагалап деп чүве чүге чедирерин бо таварылгалар херечилеп турар-дыр.

Бо дээрге, эн-не хып дээн чалыы назылыг, уруглар божуур, өстүрер үезинде кижилер-дир. Ылавылап чугаалаарга, арагалаар-даа чорук, араганын уржуундан өлүп хораанар ортумаа-биле 20-ден 40 хар иштинде күш-ажылды кылыр харык-шинээ бар аныяк кижилер болуп турар.

Кожуун эмнелгезинин наркология кабинединде 256 кижи учётта бар. Бо дээрге эвээш сан-дыр ийин. Чүге дээрге шаандагы ышкаш арагачыларны албан-дужаал, өг-бүле, коллективтер деткимчези-биле илередип, оларны күш-биле эмневейн турар.

Республиканың иштинде чеже хире арага саттынып турарын толарадыры берге болуп турар. Чүге дээрге кылымал арагаларның саны билдинмесле болгай. Ынчалза-даа 1994 чылда республикага 3355 мун литр кадыг градустуг арага саттынган деп санаан. Эрткен чылдың бирги чартыында-ла 1994 чылдың деннелинге чедир арага саттына берген гурган. Бир эвес кылымал арагаларны кадар болза, бо сан 2—3 катап көвүдей бээр магатчок.

1994—95 чылдарда бистиң республикада кижи бүрүзүнге 11 литр кадыг арага опаажыр-дыр. Делегейниң кадык камгалал организациязының санап турары-биле алырга, кижи бүрүзү чылда 8 литр арага ижип турган.

Бир эвес амгы үеде ышкаш мынчаар арагалаар, өлүрчидер болзувусса, 30—40 чылдар иштинде-ле тываларның генетиктиг фондузу чиде берип болур. Ынчангаш массалыг болгаш хөлүн эрттир арага ижер чорукту бистиң республиканың девискээринге соксадыры-биле кожуун болгаш республика чергелеге программаны база наркология дугайында хоойлуну ажылдап кылыры негеттинип турар.

Арыш-оол БАЛГАН.
Улуг-Хем кожуунуң кол эмчизи.

КОГУН ҮЗЕ ЭММЕДИРДЕ

Туберкулез (өкпе аарыы) — эң халдавырлыг социал аарыгларның бирээзи. Оон аарыг бээринин кол чылдаганы — өкпе туберкулезуну ажык хевири-биле аараан кижилерден бооп турар. Оларның чодүрген дукпу чараалыңга варыгны тывылдырар микробтар агаар-же тараар, кадык кижилерге ол айыылдыг. Микробтар хан дамчыштыр организмге чорап турган, кижиниң аңгы-аңгы органнарынга турумчуп аарыдар.

Ук аарыгның аңгы-аңгы хевирлери турар: өкпе, бөөрек, соөк, чүстер, ижин-баар, херээженнерниң органнарының талазы-биле, бес, каракулак, көштин туберкулезу бар. Оларның эң пентеренгейи — өкпе туберкулезу. Бистин Чөөп-Хемчик кожуунда ол дыка пептерээн. 1996 чылдың январь, февраль айларда учетка алганы улуг улустарның саны — 35 бичии уруглар — 5 бооп турар. Ол аарыгдан пиитизи-биле беш кижи чок апарган.

Туберкулезтан аараан кижилер оон когун үзе эмнедип алырда, дараазында мындыг түүлдерни сагыза чоруур. Биреэде, флюорография (чырык рентген) хынаалдазын чыл иштинде ийи катап эртер. Ийиде, аарыг илереттине берген таварылгада, ону чедир толарадыры-биле эмчиге чыдып алгаш, шинчидип алыры чугула. Үште, аараан кижи эмчиге чыдып эмнедир, оон санаторий, курорттарга дыштаныр, кадыын быжыглаар, эмчиниң хайгааралынга доктаамал турар ужурлуг. Дөртте, өг-бүлезинге, хөй-ниити черлериге чораан, санитар-гигиенаның чурумун шыцгыы сагыыры күзенчиг.

Өлермаа ХОВАЛЫГ.
Кожуунда туберкулезга удур салбырның эмчизи.

Бедүүн иштиң кижилери

ЧУРТТАЛГАГА ЫНАК БОЛГАШ...

Өвүр кожуунуң Торгалыг суурнуң Доржукай кудумчузун эртен дең бажында, кежээ орай туужуур-ширбиш туткан хөрээжен кижини бо-ла көрүп болур. Ол дээрге школада үжен ажыг чылдарда аштакчылап ажылдап келген Александра Дүмүн-ооловна Донгак-тыр.

Кижи бүрүзү хуу салымын болу алилээр дээр болгай. Александра Дүмүн-ооловна чеди класс доозун турган, аар-берге ажыг-шүжүгге таварышкаш, улаштыр өөренип, эмчи болур күзелин чедип алыр аргазы чок болу берген. Холунга хөй дүнмалары артып калган. Ам канчаар, одарны бут кырынга тургузаар, ажылдаар апарган. Кандыг-чүү-даа болза, төрээн школазы эльзеди уругже ээ көрүп, аштакчылаглын киирип алган. Баштайгы үеле аштакчы болурунан ацыыда, интернатта өрээл бүрүзүнде тургузун каан печкаларны шуптузун одаар, уруглар улугужеге дээр аштаныл-чулгуттунер. Чеже-даа бичиизиннен печка одап, суг суглап өөренген болза, кызын чыккылама соок апаарга, хөмүр-даш, ыяш киирип, суг суглап деп чүве кончуг берге аар ажыл дээрзин ол ам билип чоруур. Чоорту ол ажылынга чанчыып, харын-даа өскээр чоруур бичии-даа күзеди чок болу берген. Ынчангаш чангыс школазынга үжен чеди чыл ажылдаап, пенсияже үнген.

Баштайгы ажыл хүнүн канчаар эрттиргенин Александра Дүмүн-ооловна мынчаар сактып чугаалап олурар:

— Ынчан кыш дыка соок турган. Айтып бергенин езугаар интернатка печкаларны 7-8 шак үезинде одап каан мен. Оон аңгы чүүү канчаар боор дээш чаныл келгеш, кандыг-даа дүвүрел чок удум хонган мен. Эртенинде 8 шак үезинде интернатка келиримге, уруглар эртенги чемден озалдаан, башкылар оттуруп чеде бээрге, өрээлдер соок болганы-биле шуглак алаанче дедир кирер болган. Ол дээш чемеледин, хемчег алзып турганымны амга дээр дүүн болган дег сактып чоруурдум мен...

Чазыгларны кылып чораан өөренир дээр болгай. Александра Донгактың ажылынга харыысалгалын, бичии чаштарнын езугуг чеденгижи болуп чоруурун суурнуң улузу бо-ла чугаалажып. Шынап-ла, Александра Дүмүн-ооловнаның интернат уругларын ажаапкарактаарын көрүп олурарга, кижи сеткили чайгаар чыгып келген ышкаш болур. Оларның сыйбын чаштарын өрээн, ийик-хевин базып, чуурунга дүзалашкан, даараап, быжарынга өөреткен олурарын бо-ла эскерип болур.

Чуртталгага ынак, бодунун күзээнин чедип алыр дээн кижи кандыг-даа шаптараазыннарга торулбайн бодунуун чедип ажыр. Бодүүн ажылчын боор ажыллаан чораан, Александра Дүмүн-ооловна өскүс калган дүнмаларын бут кырынга тургузуп, эртем-билиг чедирип, өглеп-баштап алырынган аңгыда, бодунун уругларын кара чааскаан, мөзүлүг кижилер кылдыр кижизидип алган. Улуг уруу Красноярскинин башкы институтунун география салбырын дооскаш, төрээн школазында башкылап, улус чонунга хүндүткелиг. Ада-иелер оны чүгле Кара Дембүр-ооловна деп хүндүткен алаар. Ооллары Шолбан биле Мөрген тускай эртемниг, аңгы өг-бүлелиг.

Эрес-кежээ, ажыл-ишчи кижилер чеде хол куруг олурдунмас, бир-ле чүвени тутпкан, кылган чоруур. Александра Дүмүн-ооловна аалдарга чораан каш малын ончалап-четчелеп алгаш, адаезинин эрги өөн бажын даштынга септеп салып алгаш, уруунга дем болуп олурар болдалыг. Амды үеле он ийи баштыг өг ыяжын белеткеп салып алган, өгнүн иштикиаштыкы постерин болу даараап турар болду.

Хүндүлүг утбавыска дараазында одуругларны тураскаатты:

Бергелерге уткуй базар.
Бергенинчен холу дынзыг.
Мөрген угаан чепсегленген
Мөнээргенмес.
коорегтинмес.
Эрес, чоргаар угбавыска
Экини-ле күзеп артым.

Серен БЮРБЮ.
Дус-Даг суур.

УРУГЛАР КАЯА ДЫШТАНЫРЫЛ?

Эрзин биле Тес-Хем кожууннарның өөредилге килдистери

Хоглүг чай эгелээн. «Уруглар каяа дыштанырыл?» деп айтырыг чайгаар тургустунуп келир. Рынок экономиказының бо берге байдалдарында акша-төгериктиң чедишпези-биле уругларның чайгы дыштанылгазын организастаарынга бергедээшкиннер болганчок-ла таваржыр. Ынчангаш уругларның чайгы дыштанылгазын канчаар организастаар деп турарының дугайында айтырыгга харыылап бээри-биле Эрзин, Тес-Хем кожууннарның чагыргаларының өөредилге килдистериниң удуртукчуларындан солуннуң корреспондентизи интервью алган.

Галина Кыргысовна ПАВУ, Эрзин кожуун чагыргаазының улус өөредилге килдизинин школалар талазы-биле инспектору:

— 10 хире бүдүн өскүс уругларны Чагытай чанында лагерьлерже дыштандырары-биле, эмчи шинчилгезин эрттирдип, документилерин белеткеп эгелээн. Бо хүннерде ийи өөреникчи «Орленок-че» аттанылган. «Отчугаш» лагерин бо чылын база үш сезон иштинде ажылдадырын планнаан. Ийи чыл улаштыр ол лагерьге уруглар мага хандыр дыштанган чүве. Эрткен чылын 270 уруг дыштанган, бо чылын базала ол хире кижи чайлаар. Бай-Даг ортумак школазының (директору Жанна Ламажап) башкылары бо лагерьге уругларның дыштанылгазын кончуг эки организастаан. Светлана Сарзагей лагерь начальниги, а Саян Сарзагай музыка башкызы хүлээлгелерин эки күүсеткеннер.

Бо чылын «Отчугашка» Кызыл-Сылдыс ортумак школазының башкылары ажылдап чайлаар. Лагерь начальнигинге Татьяна Ноозурновна Хүлер томуйлаткан. Июнь 15-те лагерьвиң байырлыг ажыдыышкыны болган. Лагерьниң оран-сава, бажың-балгадының байдалы эки, ында доктаамал таныыл бар, чүгле чугайланыр, бичии арыгланыр ажыл бар. Ажыдыышкын аъшчем-биле хандырылгадан-на хамааржыр апаар. Өөнүг телевизор болгаш видеоаппаратураны эрткен ийи чылдың дургузунда лагерьни эки ажылдаткан дээш, шаннал кылдыр бээрин ТР-ниң Өөредилге яамызы аазаан чүве. Ол бүде бээр-ле боор деп бузурээр бис.

Школа чанының лагерьлери Эрзин ортумак школазынга июнь, июль айларда, арткан школаларга бир-бир сезон ажылдаар. Акшаландырыышкын-биле хандыртынар-ла болза, каш-даа сезонда тургузуп болгай эртик. Нарын ортумак школазының баазазынга кожуунуң өөреникчилериниң чайгы күш-ажыл лагерин ажылдадырын көрүп турар. Картофель, погаа өстүрер, тараа ажаар ажылдар кылыр. Мал ажылагыйлыг кожуун болгаш, малчыннар уруглары хөй. Олар чайгы дыштанылгазында ада-иезиниң мал-маганың кадаржыр, хоюн кыргыыр, сиген-ширбиилин белеткежирлер. Кылыр ажылы-ла хөй, ынчангаш күш-ажылга чайгаар-ла дадыгып өөренирлер.

Кожуун төвүнде ажылдап турар «Өг-бүле төвүнге» хүндүскү лагерь ажыттынар. Бир сезон 12 хонук, төлевири 20 муң рубльден ашпас. Хүнде ийи катап ашкарын-чемгерер. Эрзин ортумак школазының өөреникчилеринге канчаардаа аажок улуг деткимче болур деп көрүп турар бис.

Доржу Конгурович НАТСАК, Тес-Хем кожуун чагыргазының өөредилге килдизиниң эргелекчизи:

— Бо чайын ниитизи-биле 350 хире уругларны янзыбүрү лагерьлерге дыштандырары планда көрдүнген. Ол бүгү акшаландырыышкын-биле хандырылгадан кончуг хамааржыр. Школа чанының лагерьлеринге ортумаа-биле 240 өөреникчи хаара туттунар. Бүдүн өскүс уругларны Чагытай лагерьлерине дыштандырар. Акшаландырыышкын-биле хандыртынар-ла болза, школа чанының лагерьлерин доктаамал ажыддатса деп бодал бар. «Байлак», «Чагытай» лагерьлеринге боттарының күселиби-биле 25 уруглар барып дыштанырлар.

Ам «Сайлык» лагериниң дугайында каш сөс. Лагерьни эрткен чайын хуу кижилер бир сезон иштинде ажылдаткан сураглыг болду. Ол үеде шөлээлээш, бо оранга турбаан мен. Лагерьни ажыдары-биле күрүнеден үндурген хөй түүнүг акша-хөренги четчези-биле ажыглаттынган-ажыглаттынмаанын билбезим чүве-дир. Бодап көөрүмге, ол акшаның кезик чамдыы чедир ажыглаттынмаан болду-ла бе.

Бо чайын «Сайлыкка» 90 уругларны үш сезонда дыштандырарын планнап, өөренин көрүп турар чүве. Бир сезонда 30 шаа уруглар дыштаныр. Эң баштайгызында колдуунда өскүс-чавыс өөреникчилерни база чединмес, хөй уругларлыг өг-бүлелерниң уругларын тургузар апаар. Орун-дожек, аъш-чем болгаш оон-даа өске дериг-херекселдер, ойнаар эдилелдер, спортчу дерилгелер херек-ле болгай. Ол бүгүнү тып алырынга хөй түүнүг акша-төгерик негеттинер. Оон ыңай электри шугумун шөөр, трансформатор тургузар, оран-сава, бажың-балгатты септээр-селиир, будуур дээш, ажылдар-ла хөй. ТР-ниң Чазаа (Шыырап Б. С.), Аныяктар яамызы (Санчат А. С.), Уруглар организациязы (Артыпа Н.Б.) акша-төгерик-биле дузалаар болган. Ол ышкаш бистиң яамывыс черле акша-хөренгини үндүрүп бээр апаар. Мынчап турган, лагерьни бут кырынга тургузуп, ажылын шуудадыры эргежок чугула. Бо чайын 90, кедир чылын 180 уругларны дыштандырар арганы чедип алыр сорулга салдынын турар.

Бо ийи кожуунда уругларның чайгы дыштанылгазын организастаан турарының дугайында чырыдын бижин турган чүве. «Отчугаш» лагерьниң ажылы черле шуудай берген. Харын-даа эки ажылдыг дээш шаннадын-мактадындаа турар апарган. Ол эки-дир. Өөнүг телевизор, видеоаппаратура бээр деп турары өөрүнүг. Кожазында «Сайлыкче» база кичээнгейни салып, деткимче-дузаны көргүзер, чайгы дыштанылгазынче чогуур кичээнгейни угландырын кожуун чагыргаларынга күзен каары черле артык эвес деп бодаар мен.

Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК чугаалашкан.
«Шынныц» корр.

САРЫГ ШАЖЫН КАЛЕНДАРЫ

ИЮЛЬ 1, эрги сан-биле 15, понедельник, Ай сылдыстыг, 2 кара меңгилиг, октаргай олуттуг, сарыгзымаар хаван хүнү. Кыс мага-боттуг, хирелиг хүн. Айның ортузу, бөгүн чүнү-даа кылза, кичээнгейлиг болуп, шеглезе эки.

ИЮЛЬ 2, эрги сан-биле 16, вторник, Кызыл-Карак (Марс) сылдыстыг, 1 ак меңгилиг, суг олуттуг, ак күске хүнү. Эр мага-боттуг, эки хүн. Ырак оруктардан кичээнип чоруур, а өске чүнү-даа кылыр болза, өлчейлиг хүн.

ИЮЛЬ 3, эрги сан-биле 17, среда, Уран-Хол (Меркурий) сылдыстыг, 9 кызыл меңгилиг, даг олуттуг, аксымаар инек хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкүлүг хүн. Мөчээннер ажаар, ырак оруктарже чоруур, садыглаар, а куда-дой кылбас хүн.

ИЮЛЬ 4, эрги сан-биле 19, четверг, Эдирээ-Хыйырак (Юпитер) сылдыстыг, 8 ак меңгилиг, ыяш олуттуг, кара пар хүнү. Эр мага-боттуг, хиреліг хүн. Мөчээннер ажаавас, келин айтырбас, ырак чорук, садыг-саарылга кылбас болза эки.

ИЮЛЬ 5, эрги сан-биле 20, пятница, Шолбан (Венера) сылдыстыг, 7 кызыл меңгилиг, салгын олуттуг, карызымаар тоолай хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг хүн. Чүгле өскээр кежүп болбас, а өске чүнү-даа кылыр болза, таарымчалыг.

ИЮЛЬ 6, эрги сан-биле 21, суббота, Белдир-Дүүшкүн (Сатурн) сылдыстыг, 6 ак меңгилиг, от олуттуг, көк улу хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг эки хүн. Кудадой кылбас, өске чүнү-даа кылырга бүдүнгүр.

ИЮЛЬ 7, эрги сан-биле 22, воскресенье, Хүн сылдыстыг, 5 сарыг меңгилиг, чер олуттуг, көксүмээр чылан хүнү. Кыс мага-боттуг, хиреліг хүн. Бөгүн кижи ажаавас, хонук аргалыг болза эрттирбес, баш таартпас, куда-дой кылбас, ырак-узак чорбас.

ИЮЛЬ 8, эрги сан-биле 23, понедельник, Ай сылдыстыг, 4 ногаан меңгилиг, демир олуттуг, кызыл аът хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг эки хүн. Бөгүн мөчээннер ажаап ырак-узак оруктар чоруп, куда-дой кылып, келин айтырып, баш таартып болур эки хүн.

ИЮЛЬ 9, эрги сан-биле 24, вторник, Кызыл-Карак (Марс) сылдыстыг, 3 көк меңгилиг, октаргай олуттуг, карызымаар хөй хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг эки хүн. Амыдырал-биле холбаалыг чүнү-даа кылып болур.

ИЮЛЬ 10, эрги сан-биле 25, среда, Уран-Хол (Меркурий) сылдыстыг, 2 кара меңгилиг, суг олуттуг, сарыг мечи хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг эки хүн. Бөгүн аас-дыл, чаргы-чаалы кылып болбас, өске кандыг-даа ажыл-үүлеге эки хүн.

ИЮЛЬ 11, эрги сан-биле 26, четверг, Эдирээ-Хыйырак (Юпитер) сылдыстыг, 1 ак меңгилиг, даг олуттуг, сарыгзымаар дагаа хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг хүн. Ырак оруктарже аъттанмас, мал чарывас, а өске чүнү-даа кылыр эки хүн.

ИЮЛЬ 12, эрги сан-биле 27, пятница, Шолбан (Венера) сылдыстыг, 9 кызыл меңгилиг, ыяш олуттуг, ак ыт хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг эки хүн. Кудадой кылбас, келин айтырбас, өске чүнү-даа кылып бүдүрер эки хүн.

ИЮЛЬ 13, эрги сан-биле 28, суббота, Белдир-Дүүшкүн (Сатурн) сылдыстыг, 8 ак меңгилиг, салгын олуттуг, аксымаар хаван хүнү. Кыс мага-боттуг, хиреліг хүн. Ырак оруктарже аъттанып, баш таартыр, а чевег-хөөр эргивес, хонук эрттирбес, куда-дойга база хоруглуг.

Малон МОНГУШ тургускан.

Даа кожуунның 230 чылынга

КАЛГА УКТУГ ШЕВЕР

Төрел бөлүк аттары чаңгыс суму иштинге безин каш янзы дыңналгылаар. Даа кожуунуң хованыглар сумузу база ыңдыг чораан: Улуг-Ховалыг, Биче-Ховалыг болгаш Сагай-Ховалыг дигилээш баргылаар. Бодунуң төрел белүү болур ховалыгларның бир мыңдыг төөгүзүнүң дугайында Чадаана хоорайда чурттап орар күш-ажылдың хоочуну, пенсионер Норбу Чимит-оолович Ховалыг мынчаар чугаалап турар.

Шаг шаандан тура, Даа кожуунуң ховалыглар сумузунуң улузу Чадаана болгаш Чаа-Хөл деп кожа чыдар хемнернин уннарынга көжүп-дүжүп, амыдырап-чурттап чорааннар. Оларның бир чамдыызы улам-на ынайлааш, Ийи-Тал биле Барык болгаш Сенек хемнернин уннарында безин баргылаан. Оларның бурунгу өөбези — калга уктуг Хайымчыкты ол-ла кожуунга нояннап чораан Базыр ноян деп кижи алган кылып чораан, Улаастайтан ону — ол кижини оорлап эккелген.

Ынчан ол бодунуң шо-телгезин уштап эккелгеш салып көөрге, ол ол-даа кончуг шевер салым-чаяанныг болур кижи болган. Ынчангаш ол кады чораан бир хаазынга:

— Эй, ол! Дедир чанарывыста дуу ол орган оолду оорлап алгаш чанар эвес бис бе?! Ону оорлап шыдавас болзуңза, сени кандыг эр дээрлаан! — деп, бүдүү иштинде боду кажарлапкан. Ноянның аайынга ол-ла хаа ала-чайгаар-ла кирип:

— Ой, та нояным! Та шыдаар бис, та шыдавас бис!— деп, бөгө таарыштырган. Ноян оргаш:

— Хе, шыдавас мен деп чүнүл?! Черле ап үнер эвес бис бе? Билбес эвес сен, бистиң Чаа-Хөлдүн Ак-Туругда улуг хүрээ тудуп турар улус ышкажык бис. Оон тудуунгаа бо хире апарган оолду ажыглаай-ла бис. Оон шевер ажыл-хожулу биске ындыг янзылыг ажыктыг болур эвес бе! — деп, ам-на ноян шынгыызы ажок сагындырган.

Эжен-не бо! Эптиг албан ажылы ынчаар дооступ, олар-даа оон сөөлүнде ол-ла калга оолду дедир чаныл чоруурда, шынап-ла, ап үнгеннер. Оортан тура эккеп алган оглун ол ноян биле оон хаазы Чаа-Хөлдүн Улуг-Хая, Кара-Хаялар чурттуг бир чараш силии аажок тыва кыс-биле өглеп-баштап аайлап кааннар. Олар Чаа-Хөл хемниң бир-ле кежиинин аксында улуг-ла алаакка чурттааш, анаа бажын ажыр баяаннар. Ол эрги чуртта кежигин ам-даа Чаа-Хөл биле Чадаана ховалыглары боттарының ол өгбезин сагындырып, Хайымчык-Кежин дээрлер.

Шынап-ла, калга оол анаа келзе-ле, кончуг ус-шевер кижи болган. Ак-Туруг хүрээзиниң дуганнары оон айтыышкыны, удуртулгазы, башкарылгазы-биле шак ынчаар чараш-чаагайы кончуг кылдыр туттунгулаан. Оларны даштындан көөрге безин, езулуг-ла сарыг шажынның үүдүлге, сүзүглел болгаш байырлал төөү апаргылаан, кайы-ырактан тура аянныы аажок, оладып эткен-дүшкен улуска эскертиниң, кестүп тургулаан.

Калга уктуг Хайымчыктын ол-ла тыва кыстан төрүттүнген баштайгы оглу — Балдан, адазының туттуруп каан хүрээзинин эң улуг дужаалдыг ламазы болуп, камбы болган. Оон кады төрээн дүнмалары: Чүлдүм, Чалан-Лама (база лама) болгаш Донга-Лама (ушкү лама болган) суглар болгулаан. Балдан-Камбының эң улуг оглу Кара-Баллыр. А оон бичелери: Кара-Валган, Шожал, Хураган-оол суглар болуп үнгүлээн.

Оларның иштинден, ыланган Хураган-ооллуң намдар төөгүзү дыка солун эрткен. Кажан Норбу Чимит-оолович бодунун өг-бүлезинин иштинге биче кадарчы турда, оон акызы төрели болур Ховалыг Хураган-оол Балданович баштайгы тыва солун «Хостуг аратка» аажок мактаттырып бижиттирип турган. Ол эртем-билигге сундулуг болгаш, кымны-даа мурнай моол бижиктен аңгыда, тыва бижикти база шингээдип алгаш, албан-хаакчы кижи болуп, амгы Чадаана хоорайның эң баштайгы тергиидекчи даргазы болган. Улаваанда анаа даанган ажылынга улуг ээ-харыысалгалыг болганы дээш, ону ол-ла хоорайның кадаракчы даргазынга депшиткен. Кадаракчы дээрге-ле, хоорай чагырыкчызының оралакчы даргазы чүве-дир. Оон сөөлүнде ол ол-ла хоорайның чагырыкчы даргазы апарган.

Ол үеде Чөөн-Хемчик кожуунундан аңылангаш, Өвүр аңгы кожуун болуп төлевилеттинген. Оон баштайгы сан-хөө ажылдакчызы, бухгалтери база-ла Хураган-оол Балданович Ховалыг болган. Ол дээрге 1942 чылдың апрель ай үези чүве-дир.

Шак ындыг янзылыг часбиле кады чаа кожуунга барган бухгалтерниң чай чок ажылы-даа эгелээн. Ынчангаш ол чаа кожуунның сан-хөө айтырыгларының дугайында чугула айтырыгларны эргиде дорт хамааржып турган кожуунундан ынчаар аңгылап башкарып албышаан, Улуг-Калдар, Биче-Калдар деп бодунуң ийи чүгүрүк аъттарынга чүүхөөзүн артының албышаан, Аныяк Хөндергейде угба, честезинин огөргээзи Севек Сүрүн-биле Серенниң аалынга дыштаныр хонгаш, эртенинде улаштыр-ла Өвүрже ол-ла хем бажында Шивилиг арттыбиле ажа бергилээр турган.

Ам оон төрелдериниң Чадаана хем унунда кымнар чурттап чоруур эвес, манаа ону сонуургап көрээлинер шүве. Баллан-Камбының эң хеймер оглу Донга-Ламаның кадайы Хенчиккей болган. Ховалыг Чимит-оол Донгаевичиниң эр чангыс оглу Ховалыг Норбу Чимит-оолович Чадаана хоорайда чурттап орар. Оон эр чангыс оглу Көк-оол Норбуевич биле керни Чечекмаа Чаакпановна Ховалыглар «Искра» коллективтиг бүдүрүлгениң аныяк малчыннары болуп ажылдап чоруур.

Ондар Комбу Донгаевич—хөөмейлээр Комбу ол-дур! Оон ооллары: Шуур-оол, Коңгар-оол база-ла ол-ла коллективтиг бүдүрүлгениң девискээринде пенсионерлер. Ховалыг Саглакаа Донгаевичиниң оглу Дамдын-оол Ховалыг ам-даа Бажың-Алаак суурда чурттап орар. Оон аңгыда, оон Доржу-Лама, Чаштыгбай, Шадып дээр ооллары чурттап чоргулаан. А кыстарындан: Сапыккай, Көк, Сүрүнмаа, Сиилинмаа, Чаш-Уруг болгаш Серенмаа деп кырган энелер чоргулаан. Олар шуптузу 12 кижи: 6 оол, 6 кыс болгулаан.

Шадыптың ооллар, кыстарындан Өнер-оол Ховалыг биле Татьяна Ондар база-ла бо коллективтиг бүдүрүлгеде ажылдап турарлар.

Оларның ол калга өгбезинге тураскааткан мындыг ырызын Норбу Чимит-ооловича Ховалыгның ырлап органын сактып келдим. Ону ам силерге бараалгадып корейн:

Кежин-ле чок Чаа-Хөлге
Кежиг болган
Хайымчык-Кежин.
Кедергей-ле усчузундан
Кезек дуган туткан калга.
Оруу-ла чок Чаа-Хөлге
Орук үнгеш
Хайымчык-Кежин.
Онзагай-ла усчузундан
Олаа дуган туткан калга.

Шынап-ла, кайгамчыктыг ыры аа! Чадаана биле Чаа-Хөл ховалыгларының ол өгбези болган калга уктуг Хайымчык Ховалыгга оларның төрел болүүнүң мурнундан алдар биле макталды чүгле бо ыры дорт-ла улуг хүндүткел, чоргаарал-биле херечилеп база сагындырып келгилээр-дир.

Александр МОНГУШ.
Чадаана хоорай.

АССОЦИАЦИЯДАН ТУРГУССА ЧҮЛ?

Иштии-Хем Улуг-Хем кожуунда эң чараш черде турар бичии суур чүве. Ортумак школалыг, клубтуг, садыг-магазинниг, көдээ ажылагый-биле холбашкан дөрт кооперативтиг төвү. Чурттакчы чонунуң хөй кезии аныяктар. Он дөрт хардан үжен беш харга чедир назылыг сезен беш кижи чурттап ажыллап турар. Шынап, чурттап турар суурвус улуг оруктан оранчок хажыы, тайга эдээнде турар. Ынаар баар кижи асфальтылаваандаа болза, дескилээн чазаглап оруктан хала чокка халлын чеде берип болур. Ногаан эзимнерлиг, честекаттыг, калбак чайлагларлыг, барыксанчыг-даа, чурттаксанчыг-даа, магалыг-ла чер.

Суурувуста ажыл-ижинге бердинген бөдүүн чон чурттап турар. Он-он чыллар дургузунда кады чурттап, төрел-дергүл апарган улус. Аныяктары аажок активчи. Концерт, шеф, хурал-чыыш дээнде, олут-даа орбас.

Кара чангыс багай чүве, ВЛКСМ тарай берген соонда, комсомолчуларны эвилелдээр, оларга дузалаар, арга-сүме кадар кижи чок болганы. Апрель айда суурнуң ооллар, кыстары чыглып келгеш, боттарының организациязын тургузуп алдылар. Даргазынга күш-ажылдың хоочуну Степан Доржунуң оглу Сергейни сонгуп алдылар. Организациянын секретарынга Эмма Бүрбү сонгуткан. Лариса Хорлуу, Шолбан Даржай суглар дузалакчылар болду.

Ай безин четпээнде аныяктарның ортузунга ажыл дирлип эгеледи. Бистин спортчу командавыс Чаа-Хөл кожуунның Кызыл-Даг сумузунга болган маргылдааларга киришкеш, бирги черни алгаш келди. Аныяктарывыс Шагаан-Арыг хоорайның чурттакчыларынга уранталантызын база бараалгатты. Аныяктарывыс оюн-тогланаан өске ажыктыг ажылдарга идепкейлиг киржип турлар. Школага чээрби кубометр токпак-ыяшты хап бердилер. Суур чаагайжыдылгазынга база-ла багай эвес кириштилер.

Чоокта чаа Эрес Кара-ооллу, Сылдыс Бүрбүну, Олег Хавакчыкты, Аким Дарыг-Сүрүнү Төрээн чуртунуң мурнунга ыдыктыг хүлээлгезин эрттирери-биле үдеп чоруттулар.

Аныяктарны дувуредип турар айтырыглар-ла хөй. Оларның бирээзи — ажыл чок чорук. Моон ужу-бажы ам дээревинде тывылбайн турары хомуданчыг. Ийиде, спортчу керекселдер шуут тывылбастаан.

Ам бодап орарымга, Улуг-Хем кожуунга аныяктар ассоциациязын тургузар болза эки апарган. «Чежеге чедир өрү көрүп алгаш, Аныяктар яамызының даргаларын манап кээр бис» дижип, аныяктарның араазында чугаалажып турары-даа чөп. Аныяктар бөлдүнчүп алгаш, биче бүдүрүлгеден ажылын, садыг-наймаалан-даа кылза чүл? Чонга болгаш боттарынга ажыктыг кылыр аан! Улуг улус, шыдалбыралыг ажыл-агыйлар ооллар, кыстарынга дузалаар дээрзинге бичаурээр мен.

Нина САНЧАЙ.
ТР-нин Улуг Хуралының кежигүнү.
Иштии-Хем суур.

Ажыктыг сүмелер, ажыглаңар

БАЖЫҢ ЭЭЛЕРИНГЕ

⊙ Дой малгаштан кылган сава тигленип ойлугулай бергенде, оон иштинче чигирден кутказ изиг отка салыптар. Чигирниң эзилген суу тиглерже агып кирген соонда, эзип алгаш, соолар. Сироп каткаш, быжыг дүнзаа болу бээр.

⊙ Чем кылын турар плиталарның конфорказынга тыптып кээр алырылбас сарыг үүлдү изиг үнүш үзү-биле адырып ап болур.

⊙ Сөөктен кылган кааскалгалар өөрүн чилирип саргара бергенде, ону 10 минута дургузунда хлорнуң кошкак эзилдирингe тургузуптар.

⊙ Эрги шайны (заварка) эртен ижери хоралыг, төгери харамнанчыг, оон ажыглалы мындыг: үстүг арынныг, хорлаачал кештиг улус эрги шай-биле эртеннин-не чунуп турар болза, кеш арыг, чымчак болур.

⊙ Изиг илиир-биле чиртипкен черни соок суг-биле оттургеш, дусту бызааш, хүнге салып каар, курган келирге, соок сугга чуп кааптарга арлы бээр.

⊙ Хевиске тас чер тыптып келгенде, өннеш чүннерден шилип алгаш хырбалааш, саазын өттүр чылыг илиир-биле быжыглай баскаш, дескилей таарып алыр.

(Парлалгадан).

ЧАРЛААЛДАР

ТУСКАЙ КОМИССИЯ ХҮЛЭЭП АЛЫР

Тыва Республиканың Чазааның 1996 чылдың **июнь 20-де № 287** доктаалын езугаар **«Тыва суг-мелиорация» черниң № 2 кожун чоруур механизастаан колонназының күрүне бүдүрүлгезин дужургенин Тыва Республиканың күрүнеңи Өнчү комитеди дыңнадып тур.**

Чээли берип турганнарның негелдерин ук бүдүрүлгениң ажылын соксаткан талазы-биле **тускай комиссия 1996 чылдың июль 26-га чедир хүлээп алыр. Оон адреси:** Кызыл хоорай, Чазак бажыңы, № 433 кабинет. Телефону 3-75-20.

«КЫЗЫЛДЫҢ ЭЪТ КОМБИНАДЫ» кызыгаарлаттынган хевириниң акционер ниитилели ажыл-агыйлардан болгаш хуу кижилерден эъатти болгаш дириг малды хүлээп ап турар.

ХҮЛЭЭП АЛЫР ХҮННЕРИ: понедельник, вторник, среда, четверг. 8 шактан 16 шакка чедир.

АДРЕЗИ: Кызыл хоорай, Ровно кудумчузу, 36. Телефону: 4-18-83.

Тываның сурагжаан ус-шевери Тарты оглу Окаанның 100 харлаанынга тураскааткан **БАЙЫРЛАЛ** Улуг-Хем кожуунуң Көк-Чыраага **июнь 28-те, хүндүскүнүң 12 шакта** эгелээрин сонуургалдыг бүгү чаңгыс чер-чурттугларывыска, өске-даа чонга дыңнаттывыс.

ПРОГРАММАДА: мөге хүрежи, аът чарыжы, хол бөмбүү, чадаг чарыш. Байырлал силерни манап тур!

Оргбөлүк.

Тыва Республиканың Чоннуң социал камгалал яамызы **Челябинскиниң юридиктиг техникумунуң хүндүсү салбырынга** тос класс доосканнарны эрге-хоойлу мергежилинге 5 кижини, бюджет мергежилинге 2 кижини, а 11 класс доосканнарны эрге-хоойлу мергежилинге 1, бюджетке —2 кижини өөредири-биле чалап тур.

Техникумга кирер күзелдиглер дараазында документилерин киирер:

1. Чаңгыс аай хевириниң билдириишкини.
2. Билиниңи дугайында документини бодун.
3. 086/У хевириниң эмчи шынаылгазы.
4. 3×4 см хемчээлдиг дөрт фото-чурук.
5. Бот-өөредилге салбырынга өөренир кижилер ажылдап турган чериниң бижикти база күш-ажыл дептериниң хоолгазын дужаар.

Бот-өөредилге салбырынга шылгалдалар 1996 чылдың август 1-ден эгелээр. Документилерни июль 15-ке чедир хүлээп алыр.

Хүндүсү салбырның шылгалдалары июль 1-ден 15-ке чедир уламчылаар.

Документилерни дужаар адрези: Кызыл хоорай, Комсомольская кудумчузу, 3, телефону 3-56-67.

ДООЗУКЧУЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ!

Бай-Тайга кожуунун Бай-Тал ортумак школазын 1976 чылда доосканнарны июль 15-те школа чанынга чыглырын чарлап тур. **(Дадывыр 100 муң рубль.)**

Оргкомитет.

Бай-Тайга кожуунуң Шуй ортумак школазын 1976 чылда кады доосканнарны эштеривисти 1996 **чылдың июль 5-те** школа чанынга чыглыр, 20 чыл болган **ужуражылгавысче** чалап тур бис.

Оргкомитет.

Виктория Артуровна Кара-ооллуң 1993 чылда Чадаананың ортумак школазын доосканы серизязы А № 095353 аттестаттың читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Эрзин кожуун чагыргазы, эмнелге коллективи кожуунуң ацныыр инспектору

Вадим Самбаевич
ЭРЕНЧИННИҢ

хепертен мөчээни-биле ооң төрелдеринге, чоок кижилерине ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.

Агар саны: КБ «Тыва кредит» № 363906, корр. сч. 700161629, МФО, 49304729, ИНН—1701008465.

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫ, ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУҢ КОЛЛЕКТИВИ.

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б. Монгуш, А. О. Оксур (харыысалгалыг секретары), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-34-17; 3-33-91; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92, оралакчылары —3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый —3-36-82; культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15; мелээлер болгаш спорт — 3-37-11; очулга — 3-34-39; 3-34-93; чаГаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үнүүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия — 3-41-16; чарлаллар килдизи — 3-34-57.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чагыдылгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинде бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — 100007.

Солунда парлаттынган материалдарының, авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама. Тиражы — 8780. Чагыг № 105—197.